

CENTAR ZA ISTORIJU, DEMOKRATIJU I POMIRENJE – NOVI SAD
UDRUGA ZA POVIJEST, SURADNJU I POMIRENJE-GOLUBIĆ (OBROVAČKI)

**SERBO-CROATIAN RELATIONS,
IDENTITY AND ECONOMY IN THE 21. CENTURY**

**SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI,
IDENTITET I EKONOMIJA U 21.VEKU**

GOLUBIĆ, 2017.

Program su finansirali: Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, grad Obrovac, Srpsko narodno vijeće iz Zagreba, Zajedničko vijeće opštine Vukovar, Komeserijat za izbeglice i migracije Beograd, Fond za izbegla, prognana i raseljena lica AP Vojvodine, Savet za nacionalne manjine Republike Hrvatske, Ministarstvo spoljnih poslova (Uprava za dijasporu), grad Osijek.

Sadržaj Publikacije ne predstavlja odgovornost sponzora i ni u kom slučaju ne odražava njihove stavove.

Sadržaj

Plenarna predavanja

Vesna Ivanović

Lekcija o „našem“ izbjeglištvu

– polazište učenja iz prošlosti za budućnost.....9

Darko Gavrilović

Borba za budućnost nije prošlost u kojoj se i dalje živi.....21

Identiteti migranata, izbeglica i nacionalnih manjina

Daniela Arsenović

Uticaj međunarodnih migracija

na populacionu dinamiku razvijenih zemalja31

Tijana Đorđević, Jasmina Đorđević

Kulturni turizam kao faktor razvoja u multietničkim sredinama.....37

Verski identitet

Filip Škiljan

Vjerski prijelazi s pravoslavne

na rimokatoličku vjeroispovijest na području

grada Zagreba i okolice u periodu između 1941. i 1945. godine.....49

Tatjana Pivac, Ivana Blešić

Značaj pravoslavnih objekata u Dalmaciji

u očuvanju tradicije srpskog stanovništva iz ugla raseljenih lica.....67

Demirović Dunja, Veselinović Janko

Značaj verskih objekata

za razvoj turizma u Obrovačkom kraju (Hrvatska).....79

Darko Gavrilović, Slobodan Marković	
Jedan pogled na sedam stotina godina	
kulturnog i verskog nasleđa manastira Krupa.....	91
Milorad Savić	
Arhitektura i slikarstvo	
pravoslavnih crkava u Bilišanima i Obrovcu	101

Hrana kao deo identiteta i potencijal za razvoj turizma

Mirela Tomaš-Simin, Zoran Njegovan	
Organska proizvodnja – dodata vrednost u agroturizmu.....	123
Zoran Njegovan, Janko Veselinović	
Tradicionalna ishrana seoskog stanovništva u Obrovačkoj Bukovici.....	135

**SERBO-CROATIAN RELATIONS,
IDENTITY AND ECONOMY IN THE 21.
CENTURY**

**SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI,
IDENTITET I EKONOMIJA U 21.VEKU**

CENTAR ZA ISTORIJU, DEMOKRATIJU I POMIRENJE - NOVI SAD
UDRUGA ZA POVIJEST, SURADNJU I POMIRENJE - GOLUBIĆ (OBROVAČKI)

GOLUBIĆ, 2017.

Plenarna predavanja

Vesna Ivanović

LEKCIJA O „NAŠEM“ IZBJEGLIŠTVU – POLAZIŠTE UČENJA IZ PROŠLOSTI ZA BUDUĆNOST

*Neprestano su vapili za slobodom,
a zaboravili su da, pre toga, traže snagu
da tu slobodu dostojanstveno nose.*
Ivo Andrić

Vještina traženja istine otkrivanjem proturječnosti u mišljenju i opovrgavanjem iznesenih tvrdnji ostavlja dojam putovanja odlaska od kuće, potucanja od nemila do nedraga i vraćanja kući. Biti na takvom putu shvaćamo kao vrstu specifičnog putovanja, a ne putovanje koje se odvija samo po sebi, prije svega jer nam je darovalo novo znanje.

Ako za vrstu karakterističnog putovanja uzmemo izbjeglištvo s popratnom prtljagom društvenog naslijeđa i povijesnog razvoja društvenih grupa kojima na ovaj ili onaj način pripadamo, te ga naknadno promatramo kroz vidno polje osnovnih postavki Hegelova dijalektičkog procesa, onda smo na dobrom pravcu da se iz svoje vanjštine vratimo u svoju unutrašnjost. Uostalom i narodna misao je davno uočila da najbolje putuje onaj koji zna kad treba da se vrati.

Proces koji metodički nastojimo sagledati odvija se od faze postavljanja teze, faze postavljanja antiteze u kojoj se postaje nešto drugo u odnosu na samog sebe do faze sinteze, odnosno vraćanja samom sebi. Ovakav način prepoznavanja i razumijevanja pojave koju istražujemo svoj smisao pokazuje ukoliko se podiže s nižeg na viši stupanj spoznaje. U međuvremenu je nastupila trajna promjena jer jednostavno rečeno povratak nije više mogao biti povratak na prvobitno stanje. Svoj udio u ovome procesu prethodno je dalo kako poništavanje tako i stanje nedirnutog, sačuvanog u samom svom sadržaju.

Obrada i tumačenje „našeg“ izbjeglištva koristit će kako bi proniknuli u temu, razmotrili je ne kao puku promjenjivost statusa nego na način njegova prevladavanja u smislu slobode koja se stječe i dobiva, kako Hegel kaže pomoću „beskonačnog posredovanja u njegovanju znanja i htijenja“.

Potvrdu dobrog smjera istraživanja davat će znakovi pored puta koji su zapravo oznaka traga već postignutih rezultata misaone djelatnosti da je samo

cjelina istina. U tom smislu pristup koji primjenjujemo, razmatranje „našeg“ izbjeglištva koje u samom sebi sadrži mnogo posebnih izbjeglištva i njihove međusobne odnose i veze na način odbacivanja, osporavanja, privlačne snage i izdržljivosti, između ostaloga pokazuje i da je ovoj temi potrebno posvetiti pažnju putem odgoja, a što je polazište iz prošlosti za budućnost. Spomenut ćemo da obrazovanje shvaćamo u smislu Mandelinih riječi kako je ono, obrazovanje, „najmoćnije oružje koje možete upotrijebiti da promijenite svijet“.

Ovo plenarno izlaganje jeste pokušaj sinteze iskustava, razumijevanja složenih problema i prilog brojnim aktivnostima procesa pomirenja koje Centar za povijest, demokraciju i pomirenje (CHDR) poduzima kako bi se putem shvaćanja smisla umanjila postojeća međusobna rastojanja, gradili mostovi koji spajaju obale, zajednice i kulture, u smjeru tolerancije, poštovanja, zdrave poslovne kulture i bogatih ljudskih odnosa.

1. Izbjeglice kao specifična društvena pojava

Razumijevanje određenih postavljenih pitanja traži odgovor, podrazumijeva da se objasne nepoznanice, otklone sumnje i nađu rješenja u poteškoćama. Raspad bivše države i stvaranje novih država obilježila je specifična društvena pojava izbjeglica i prognanih osoba.

Saznanja koja su prethodno postojala o pojavi izbjeglica uglavnom su se odnosila na davanje povijesnih pregleda i opisa migracija na određenom području tokom povijesti, ukazivanjem na razlike u položaju izbjeglica u razvijenim zemljama i zemljama Trećeg svijeta, te razvoju međunarodnog izbjegličkog prava, što je najvećim dijelom pokazivalo način gledanja izvana.

Premda se prikupljanjem činjenica znatnog dijela radova o izbjeglicama, njihovim opisom, sistematiziranjem i klasificiranjem objašnjena određena objektivna stvarnost i spoznala istina o proučavanoj pojavi, smatramo kako se istraživačkim načinom gledanja i izučavanja iznutra može objasniti objektivna stvarnost na način da se nametne kao način čovjekove orijentacije u svijetu i način njegova prilagođavanja na promjenjive uvjete prirodne, društvene i kulturne sredine.

Naime, čovjek se mijenja na osnovu stručnih i znanstvenih saznanja, kao što se stručnim i znanstvenim otkrićima i primjenom tih otkrića čovjek mijenja prirodu i društvo u skladu sa vlastitim potrebama, željama i interesima. Značaj spoznaje iznutra odnosi se na razumijevanje izbjeglištva u neposrednim odnosima osoba na nivou konkretnih događaja u kojima se može utvrditi postojanje čovječnosti i postojanje istinske ljudske zajednice

Ljude koji su morali napustiti svoje domove, odnosno ljude koji su morali izbjći iz svoje domovine ili stalnog mjesta prebivališta zbog ratnih zbivanja nazi-

vamo izbjeglicama. U razmatranjima ove specifične pojave izdvaja se kako je ona stara koliko i čovječanstvo, počevši od izгона Židova iz Egipta. Pitanje izbjeglica opširno je razmatrano u prethodnim tekstovima, tako da ćemo za potrebe ovoga predavanja ukratko izdvojiti njihove osnovne odlike i ukazati na intenzitet pojave devedesetih godina 20. stoljeća na području bivše Jugoslavije.

Osnovne odlike izbjeglica su: strah, popratna slabost, nemoć položaja u kome se nalaze, marginalna uloga, poniženost, podređenost, zabluda kao stanje duha i zajednički nazivnik osiromašenje.

Smatra se da je uslijed ratova na području bivše Jugoslavije izbjeglo oko četiri milijuna ljudi, što znači da skoro svaki peti stanovnik bivše države nije u mjestu svoga prebivališta. Prateći intenzitet pojave uočava se nagli i burni nastanak s različitim intenzitetom progona, evoluirao sredinom devedesetih godina 20. stoljeća, bilježi nešto manji intenzitet krajem devedesetih godina 20. stoljeća da bi se postupno ulazilo u fazu integracije, povratka ili naturalizacije.

Prema podacima u Republici Hrvatskoj bilo je 550.000 izbjeglica, prognanika i raseljenih osoba 1992. godine, prema procjenama Visokog komesarijata za izbjeglice Ujedinjenih naroda (UNHCR) i Leksikonu migracijskog i etničkog nazivlja (1998.: 91,38) na području Hrvatske početkom rata bilo je oko 700.000 „prognanika“ i „izbjeglica“, u Republici Srbiji 540.000 izbjeglica 1996. godine, u Bosni i Hercegovini raseljeno je ili izbjeglo oko 2.200.000 ljudi, a u Republici Sloveniji bilo je oko 70.000 izbjeglica. Spomenut ćemo da je više od pola stanovnika predratne Bosne i Hercegovine raseljeno ili izbjeglo iz svojih domova u razdoblju 1992.–1995. godine.

U novom popisu stanovništva 2011. godine u Hrvatskoj nema pojmova „izbjeglica“ i „prognanik“, dok je Srbija sa 86.000 izbjeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine i oko 206.000 interno raseljenih sa Kosova već dulje prva zemlja u Europi po broju izbjeglica i raseljenih osoba, odnosno prema UNHCR-u za 2008. godinu Srbija je među pet država na svijetu sa dugotrajnom izbjegličkom krizom¹.

Rezultati prve obuhvatnije analize problema socijalno isključenih u Hrvatskoj pokazali su da se među članovima skupine izloženim najvećem riziku socijalne isključenosti uključeni upravo povratnici i raseljene osobe². Prema rezultatima istraživanja svaka deseta osoba u Republici Hrvatskoj (RH) je socijalno isključena (11,5%), a čak 20% stanovništva RH (gotovo petina) se subjektivno osjeća socijalno isključenima. Analize razvojnog programa Ujedinjenih naroda (UNDP) su pokazale da se ranjivo stanovništvo u ruralnim, slabo naseljenim područjima i

1 UNHCR, Protracted Refugee Situations: Revisiting the Problem, EC/59/SC/CRP.13, June 2008

2 Neumreženi: Lica socijalne isključenosti u Hrvatskoj (2006.), Program UN za razvoj (UNDP), Zagreb. http://www.undp.hr/upload/file/130/65076/FILENAME/WEB_hrvatska_verzija.pdf

područjima pogođenima ratom nalazi na samom dnu ljestvice u pogledu kvalitete života. Prema podacima UNHCR-a u RH iz ožujka 2010. godine u Hrvatsku se vratilo 132.451 osoba srpske nacionalnosti (od ukupno više od 400.000 izbjeglih Srba) ³.

Uz nepovoljne demografske trendove u Hrvatskoj ide i nepovoljan demografski profil povratnika. Povratnici su stariji od prosjeka stanovništva u Hrvatskoj. Promatrano prema demografskom razvoju Hrvatska se nalazi među deset najstarijih zemalja u svijetu. Kada uz ove podatke uključimo podatak da je 2006. godine od 65 godina bilo starije 50% povratnika⁴, onda dobivamo još jedan od priloga konstataciji o progresivnom starenju ukupnog stanovništva Hrvatske. Izdvojeno je kako je preopterećen sustav loše opremljen i nije sposoban osigurati količinu i kakvoću usluga za nešto više od pukog preživljavanja.

2. Globalna kretanja

Prema podacima Svjetskih trendova, izvješća⁵ koje je na temelju vlastitih podataka, podataka od Centra za praćenje unutarnje raseljenosti i podacima koje prima od Vlada, UNHCR objavio na Svjetski dan izbjeglica 20. lipnja 2017. godine, navodi se da je krajem 2016. godine u svijetu bilo 65,6 milijuna prisilno raseljenih osoba, što je 300.000 raseljenih osoba više nego prethodne godine. Izdvojeno je da je danas u prosjeku jedna od 113 osoba u svijetu raseljena, što je populacija veća od britanske koja je 21. najnaseljenija zemlja svijeta. Glavni zaključak Svjetskih trendova jeste da je stopa novih raseljavanja i dalje na vrlo visokoj razini. Od ukupno 10,3 milijuna novih osoba koje su raseljene u 2016. godini, gotovo dvije trećine (6,9 milijuna) čine osobe u bijegu unutar svoje vlastite države. To znači da je jedna osoba raseljena svake tri sekunde, što je kako se navodi manje no što je potrebno da se pročitava ova rečenica.

Prema podacima krajem 2016. godine, u cijelom svijetu, 84% izbjeglica nalazilo se u državama s niskim ili srednjim primanjima, od čega se jedna od tri osobe (4,9 milijuna osoba) nalazila u nekoj od najmanje razvijenih zemalja svijeta. Prema broju stanovništva, Sirija je još uvijek zemlja s najvećim brojem raseljenih osoba u svijetu, s 12 milijuna osoba (blizu dvije trećine stanovništva) koje su unutarnje raseljene ili su napustile državu kao izbjeglice. Druga najveća

3 Prema Studiji o održivosti povratka manjina u Hrvatsku iz 2007. godine, koju je naručio UNHCR, stopa održivosti povratka je svega 54%, što znači da je gotovo polovina samo formalno registriranih povratnika koji u Hrvatskoj žive povremeno ili je tek ponekad posjećuju.

4 Neumreženi..., 2006.: 54

5 <http://www.unhcr.org/global-trends-2016-media.html> <http://www.unhcr.org/hr/2600-rat-nasilje-i-progon-doveli-do-najvece-zabiljezene-razina-prisilnog-raseljavanja.html>

populacija izbjeglica (4,7 milijuna osoba) jesu Afganistanci, kako se ukazuje ne računajući dugotrajnu palestinsku izbjegličku situaciju, zatim slijede Iraci (4,2 milijuna osoba), te državljani Južnog Sudana (situacija raseljavanja s najbržim rastom u svijetu, s 3,3 milijuna osoba koje su pobjegle iz svoga doma do kraja 2016. godine). Značajan je podatak da s 51% djeca čine polovicu prisilno raseljenih osoba zbog rata, nasilja i progona u svijetu.

Prema Izvješću o globalnim kretanjima⁶ koje je UNHCR objavio 20. lipnja 2016. godine, navedeno je kako je krajem 2015. godine bilo raseljeno 65,3 milijuna osoba. Kada ovaj podatak usporedimo sa podatkom o raseljenosti ljudi krajem 2014. godine kada je zabilježeno da je raseljeno 59,5 milijuna osoba onda je uočljiv trend rasta izbjeglih i raseljenih osoba. Da bi se razumjelo o koliko broju izbjeglih ili raseljenih ljudi se radi navedeni su podaci o broju stanovnika Ujedinjenog Kraljevstva (64,7 milijuna stanovnika), Francuske (64,4 milijuna stanovnika) ili Italije (59,8 milijuna stanovnika).

Usporedbom sa ukupnim stanovništvom u svijetu koje broji 7,349 milijardi ljudi izbjeglica je jedna od 113 osoba, odnosno kako precizni podaci ovoga Izvješća navode 24 osobe po minuti postaju izbjeglice, što je razina rizika za koju UNHCR ne poznaje presedana.

Zemlje koje se izdvajaju u Izvješću o globalnim trendovima su: Sirija sa 4,9 milijuna izbjeglica i 6,6 milijuna unutarnje raseljenih osoba, Irak sa 500.000 izbjeglica i 4,4 milijuna raseljenih osoba, Jemen sa 2,5 milijuna novih unutarnje raseljenih osoba tijekom 2015. godine, Palestina sa 5,2 izbjeglih i raseljenih osoba, te Turska kao zemlja domaćin za 2,5 milijuna izbjeglica. Navedeno je kako djeca čine 51% svjetskih izbjeglica tijekom 2015. godine.

Kada sagledamo podatke koje je UNHCR objavio na svjetski dan izbjeglica 20. lipnja 2017 godine i 20. lipnja 2016. godine i izvršimo usporedbu pojave izbjeglica i raseljenih osoba samo na primjeru bivše Jugoslavije i Sirije, onda pokušavamo steći znanja o objektivnoj stvarnosti na način da pitamo što je to što ljude tjera u izbjeglištvo, kako se razmatranjem spoznaje istina o konkretnoj pojavi postavljanjem problemskog pitanja koji je uzrok izbjeglištva, što istaknuti centri političke moći rade da riješe uzroke izbjeglištva i uvjete koji stvaraju izbjeglištvo. Prema izdvojenim podacima imamo uvid kako se određene veličine povećavaju po određenom pravilu, pa je tako u bivšoj Jugoslaviji svaki peti predratni stanovnik postao izbjeglica ili raseljena osoba, što veoma zorno uočavamo na primjeru Bosne i Hercegovine gdje je više od polovine predratnog stanovništva u izbjeglištvu i raseljeno, da bi 25 godina kasnije više od polovine, odnosno pre-

6 UN Population Division, World Population Prospects the 2015 Revision https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/files/key_findings_wpp_2015.pdf

ma najnovijim podacima blizu dvije trećine predratnog stanovništva Sirije bilo u izbjeglištvu ili je raseljeno.

Postavljena pitanja traže misaono sređivanje objektivne stvarnosti kako bi se na osnovi objektivnih, pouzdanih i sistematičnih saznanja o problemima izbjeglištva ljudi mijenjali društvo u skladu sa svojim potrebama, željama i interesima, eliminirajući uvjete koji stvaraju izbjeglice, a ostvarujući kvalitativne promjene u razvoju stanovništva, prije svega njegove mobilnosti u uvjetima stvarnog ekonomskog razvoja, socijalne jednakosti i ujedno zaštititi životne sredine.

Vraćanje kući, vraćanje u svoju unutrašnjost jeste odgovor na brojna suvremena pitanja. Primjerice, Lewis Mumford kaže da je „vanjski svet u stvari naš unutarnji svet, samo izokrenut“. Nešto slično je govorio i Danilo Kiš: „U ovom napoko okrenutom svetu ne vidim moćnije sile od kulture, jer jedino ona može, na duži rok, da pripitomi podivljalu životinju i da je okrene prema 'sunčanoj strani stvari'“. U ovom smislu promatrano izdvaja se snaga razuma i uma, provociranje uma da ostane aktivan, kompetentan i promišljeno kritičan u kompleksnom svijetu, izdvaja se radoznalost i čuđenje, jer kako kažu za odgoj nema ništa bolje nego trenuci kada se čovjek iznenada začudi. Kada na ovaj način spoznajemo, onda možemo razumjeti i problematiku „našeg“ izbjeglištva prema sustavu koji kultura uređuje i stvara svijet koji prije nigdje nije postojao jer tamo gdje ne djeluje kultura djeluju prastari nagoni nasilja i mržnje. Zapravo, čovjek se dva puta rađa, jednom kao prirodno biće, a drugi put kao kulturno biće, odnosno kako Šušnjić kaže zato kultura radi na očuvanju inače potonulih duhovnih i moralnih vrijednosti.

3. Regionalni program stambenog zbrinjavanja

Brojni su izazovi u radu vezano za saniranje posljedica ratnih zbivanja, osiguranja prognanicima, povratnicima i izbjeglicama onoga osnovnoga što im je potrebno za život, obnove stambenih objekata ili u potpunosti nove izgradnje stambenih objekata. Stanovanje, obrazovanje i zapošljavanje samo su dijelovi cjeline ravnomjernog regionalnog razvoja, gdje je osnovna pažnja usmjerena borbi protiv siromaštva i socijalne isključenosti. Pri tome valja imati na umu uvjete u kojima se ostvaruju ovi procesi. Prije svega to su duboke promjene tranzicije, veoma osjetljivi uvjeti negativnih demografskih procesa, starenja stanovništva, kao i zanemarivanja razvoja određenih područja.

Stambeno zbrinjavanje koje provodi Vlada RH realizira se na način osnovnog zbrinjavanja prognanika, povratnika i izbjeglica, programa obnove i programa stambenog zbrinjavanja na i izvan područja posebne državne skrbi (PPDS). Svi povratnici imaju pravo na novčanu naknadu prvih šest mjeseci, kao i pravo na zdravstvenu zaštitu.

Prema službenim podacima Središnjeg državnog ureda za obnovu i stambeno zbrinjavanje iz 2016. godine izdvojeno je da je do lipnja 2016. godine obnovljeno 150.009 stambenih jedinica i utrošeno 16.851.230.644,00 kuna iz državnog proračuna. Za manje kategorije oštećenja od I. do III. kategorije oštećenja obnovljeno je 35.334 stambena objekta za što je utrošeno 472.482.519,00 kuna, dok je za organiziranu obnovu od IV. do VI. kategorije oštećenja, pod čim se podrazumijeva plaćanje i majstora i materijala, obnovljeno 51.111 objekata za što je utrošeno 13.155.541.693,00 kuna. Preostala novčana pomoć odnosila se na kredite, potpore u građevnom materijalu, povrat sredstava, organizirana obnove od I. do III. kategorije i višestambeni objekti.

Regionalni program rješavanja stambenih problema za izbjeglice i raseljene osobe zajednička je inicijativa Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije⁷. Cilj ove inicijative jeste pridonošenje rješavanju situacije dugotrajne raseljenosti najugroženijih izbjeglica i raseljenih osoba. Predstavnici zemalja partnera potpisali su 7. studenog 2011. godine u Beogradu zajedničku deklaraciju o osiguravanju trajnih rješenja za izbjeglice i interno raseljene osobe, a koja je nastavak Sarajevskog procesa i Sarajevske deklaracije od 31. siječnja 2005. godine, te Beogradske zajedničke izjave od 25. ožujka 2010. godine.

Sastavni dio Beogradske deklaracije čini tzv. Regionalni program stambenog zbrinjavanja četiri vlade i Akcijski plan s posebnim mjerama za uklanjanje prepreka trajnim rješenjima. Naglasak je bio na bliskoj suradnji zemalja partnera i usklađivanju aktivnosti kako bi se osigurala trajna rješenja za izbjeglice i raseljene osobe. Materijalnu pomoć ovom zajedničkom višegodišnjem programu pruža Europska unija (EU), Sjedinjene Američke Države (SAD), Norveška, Njemačka, Švicarska, Italija, Danska, Turska i Luksemburg, kako bi potakle partnerske zemlje za izgradnju institucionalnih kapaciteta i osigurale održivi povratak. Tehničku pomoć inicijativi pružaju UNHCR i Organizacija za europsku sigurnost (OSCE).

Cilj Regionalnog programa stambenog zbrinjavanje jeste pružanje stalnih stambenih rješenja za oko 27.000 najranjivijih raseljenih obitelji, odnosno za 74.000 osoba u regiji, a u Hrvatskoj stambeno zbrinuti 3.541 obitelj, odnosno 8.529 osoba. Trajanje zajedničkog programa je pet godina sa procijenjenim ukupnim sredstvima u iznosu od 583.661.127 Eura, od čega su predstavnici vlada obećali sredstva u visini od 82.751.657 Eura.

7 http://www.unhcr.hr/images/stories/pdf/letak_hr_final.pdf

<http://www.unhcr.hr/sto-radimo/program-stambenog-zbrinjavanja>

http://www.kirs.gov.rs/docs/regionalniproces/zajednicki_regionalni_program_o_trajnim_resenjima_za_izbeglice_i_raseljena_lica.pdf

Program potvrđuje opredijeljenost zemlja partnera da privedu kraju regionalnu raseljenost pružajući trajna stambena jamstva za zaštitu prava izbjeglica, prognanika i interno raseljenih osoba. U tom smislu uz pomoć Europske komisije, SAD, UNHCR-a i OSCE-a osnovan je Fond za regionalni stambeni program za sredstva donatorske zajednice, kojim upravlja Razvojna banka Vijeća Europe (CEB), na način da financira i nadgleda realizaciju Regionalnog programa.

Na temelju Okvirnog sporazuma o projektu stambenog zbrinjavanja u Hrvatskoj u sklopu Regionalnog programa stambenog zbrinjavanja, koji je 3. prosinca 2013. godine potpisan u Parizu između Guvernera Razvojne banke Vijeća Europe i predstavnika RH, a koji je stupio na snagu 1. lipnja 2014. godine, odobrena su sredstva za realizaciju šest potprojekata.

Potprojekti koji se provode na području Hrvatske su: Korenica (višestambena zgrada za 29 obitelji), Knin (dvije višestambene zgrade za 40 obitelji), Glina (Dom za starije i nemoćne za 75 korisnika), Benkovac (višestambena zgrada za 21 obitelj), kupnja stambenih jedinica za 101 korisnika na i izvan područja posebne državne skrbi i organizirana ugradnja građevnog materijala za 62 obitelji na ruralnom području.

4. Važnost povratka

Usporedbom odrednica koje karakteriziraju izbjeglištvo sa bitnim oznaka povratka pokazano je kako izbjeglištvo obilježavaju negativne konotacije žrtve, patnje, gubitka „doma“, loših materijalnih uvjeta, pitanja opstanka, lošeg zdravstvenog stanja i ograničenih društvenih kontakata, dok su bitna obilježja povratka pozitivne konotacije, dobro, obnova izvornog života, nova snaga, nova kvaliteta života, oporavak, iznova stečeno povjerenje i oslobođanje od svih vrsta pritisaka i okova.⁸

U svakom slučaju povratak se shvaća kao suprotnost izbjeglištvu. Rezultati istraživanja o procesima povratka pokazali su da odluka da li se vratiti nije bila prosta stvar. Prema provedenim rezultatima istraživanja na području Hrvatske relativno trajno prebiva oko 38% registriranih povratnika, izvan zemlje nekih 45%, a približno 17% osoba iz uzorka je umrlo. Što se društveno-ekonomskih uvjeta održivosti povratka tiče, u čak 88% slučajeva trajni povratnici žive u stanu/kući koja je u njihovom vlasništvu, odnosno vlasništvu drugog člana obitelji.

8 Milan Mesić, Dragan Bagić, 2012., Manjinski povratak u Hrvatsku - Studija otvorenog procesa, UNHCR, Predstavništvo u RH, Zagreb.

Milan Mesić, Dragan Bagić, 2007., Održivost manjinskog povratka u Hrvatskoj, UNHCR, Predstavništvo u RH, Zagreb.

Odluka o povratku predstavlja bitnu točku u životu, na kojoj se vrši važna i dugoročna mogućnost biranja u pogledu budućnosti. Osim toga, povratak se odvija u uvjetima dubokih promjena, koje uključuju tranziciju u nove ekonomske i političke sustave, izaziva jake emocije, daruje neke nove kvalitete života i postiže oporavak.

Borba za preživljavanje u lošim materijalnim uvjetima, pitanje opstanka i započinjanje novog života pokazale su sposobnost samoodređenja, energiju aktivizma i autentični altruizam koji su ujedno kao prijeko potreban uvjet uklonile sve politizirajuće floskule koje su pratile povratnike, oslobađajući ih svih vrsta pritisaka koji su ih držali u okovima, da bi kao ljudi ostvarili punu veličinu.

Objašnjavajući značaj prava na dom humanitarac Slobodan Lang je podsjetio na Noaha, Abrahama, Jakova, Joba i Mojsija koji su bili posvećeni tom cilju, kao i na Krista, njegovo djetinjstvo, progon i izbjeglištvo. Pišući o pitanju socijalne države Lang (21. siječanj 2015. godine) je ujedno izdvajao da je dom blizak srci u dio duše svih koji u njemu žive, kao što je dom pravo svih koji žele imati djecu, dobiti posao, žele ostvariti svoje obitelji, unijeti rad i doprinijeti razvoju.

Činjenica je da državna uprava, kao i znanost uostalom, trpi kada ne vodi računa o ljudima. Upravo stoga rješavanje izbjegličkih pitanja valja sagledavati otvoreno i u njihovoj međusobnoj povezanosti, jer su to preduvjeti prevladavanja socijalnog rizika, ostanka stanovnika, zaustavljanja nepovoljnih demografskih tendencija u regijama izloženim iseljavanju, uravnoteženom regionalnom razvoju i revitalizaciji, kao i perspektivnim, racionalnijim i humanijim mogućnostima

Umjesto zaključka

Pridržavati se određenih normi, braniti racionalnost, afirmirati vrijednosti ljudskosti i stvaranja istinske kulture jesu pretpostavke adaptacije ljudi prema objektivnoj stvarnosti. Kako bi odgovorili na pitanja što prisiljava ljude u izbjeglištvo i zašto su ljudi primorani postati izbjeglice, odnosno ljudi koje svi izbjegavaju, navodimo da je potrebno steći znanja o uzroku izbjeglištva promatrano u smislu Aristotelova stava da je uzrok prvo načelo promjene ili mirovanja, o saznanjima rješavaju li se uzroci izbjeglištva, uklanjaju li se uvjeti koji stvaraju izbjeglištvo, kao i saznanja što su i koliko veliki centri moći poduzeli da riješe probleme izbjeglištva. Drugo pitanje vezano za rješavanje uzroka izbjeglištva je i da li veliki centri moći žele rješavanje ovoga problema.

Predmetna problematika može se razmatrati i prema dubini promjena u socijalno – ekonomskom i znanstveno – tehnološkom razvoju kroz jednostavne usporedbe nekih od osnovnih obilježja 20. i početka 21. stoljeća. Za primjer izdvajamo narode s područja bivše Jugoslavije koji su završetkom Drugog svjet-

skog rata u najkraćem vremenu prešli iz najzaostaliјeg seljačkog društva u Europi u industriјsku epohu društva. Sada su pred nama novi izazovi. Kao što je nekadašnja najproduktivnija generacija ostvarila čudo, vjerujemo da će se shvatiti bit aktualnih promjena, tako i da će aktualni preokret u životu i radu korištenjem informativne tehnologije i umjetnih inteligentnih sustava premašiti industriјsku epohu i otvoriti vrata novom dobu, koje Castells naziva informatičkim.

Kako u novoj epohi gospodarski razvoj i opći prosperitet društva ovise o njegovom obrazovnom, znanstvenom, tehnološkom i inovaciјskom potencijalu, izdvaja se da informativno društvo donosi niz promjena na ekonomskom, sociјalnom, političkom i kulturnom planu. S tim u vezu dovodimo naučenu lekciju o „našem“ izbjeglištvu i području obrazovanja, koje je kako kažu zlatni ključ slobode, na način da se stječu znanja i napreduje u općem interesu, podiže stupanj u razvoju svjetskog duha i ostvaruje istinska demokracija. Primjerice, Marta Nusbaum kaže da je demokracija osuđena na propast ukoliko nema poštovanja i brige, sposobnosti misli i emocija da druge ljude vidimo kao ljudska bića, a ne samo kao objekte. Da bi se demokracija održala živom i budnom, između ostaloga potrebna je podrška prikladno obrazovanih građana jer bez nje nijedna demokracija ne može ostati stabilna.

Primjena znanja putem svladavanja nepoznatog i mudrosti o ustrajavanju na uvjerenju kako mir dolazi kroz razumijevanje, osnovni su poticaji odlučnosti i vrlini. Ako je tajna sreće sloboda koju shvaćamo kao otvoren put ka promjenama, a tajna slobode hrabrost, onda ostvarivanje hrabrosti pokazuje kako je ona jedna od ljudskih osobina koja garantira za sve ostale temeljem čega čovjek dostiže svoju punu veličinu svladavajući proturječnosti izbjeglištva sasvim jednostavno – gradnjom povjerenja, pomoćnim sredstvom prijateljstvom i razvojem.

Što se tiče smisla slobode koja se stječe i dobiva u „našem“ izbjeglištvu, odgovore na pitanja imat ćemo ako sagledamo pokazuje li se umjetnost, religija i filozofija u društvu u svom najvišem obliku, u našim konkretnim prilikama i okolnostima, i nalazimo li ih u našoj stvarnosti. Stoga, lekcija o „našem“ izbjeglištvu je između ostaloga i lekcija o izbjeglicama kao uvjetu mirnog suživota i rješanja ljudske krize u Europi, kao izvor učenja iz prošlosti za budućnost. Biti dio svjetskog duha, podići stupanj u razvoju svjetskog duha to znači spoznati, shvatiti samoga sebe, to znači i europeizirati se bez obzira na koji prostor se to odnosi jer ljudi su bitni. U tom smislu promatrano izdvojiti ćemo slobodan prijevod nekadašnjeg slogana: Probudi se, nešto se dešava, i tvoja (naša) sudbina se rješava.

Stoga, a kako bi međusobni odnosi na ovim našim prostorima bili afirmativno sadržajniji, potrebno je osnažiti procese suradnje, razumijevanja, povjerenja i otvorenosti. Uspjeh će se pokazati prema stupnju napretka i obrazovanja, pobol-

jšanju uvjeta za ekonomski rast i razvoj, kvalitetnom uzajamnom obogaćivanju, kulturnoj izgrađenosti, ljudskosti i čestitosti. Takvim pristupom i osobe i narodi bit će na nivou principa vremena, pokazat će stvaralačku slobodu i time ujedno dati uspješne odgovore na suvremene izazove.

Darko Gavrilović

BORBA ZA BUDUĆNOST NIJE PROŠLOST U KOJOJ SE I DALJE ŽIVI

Mada istoričari imaju zadatak da prikažu istoriju kao neko objektivno znanje o prošlim događajima koje bi trebalo da bude otporno na ponovna, a još češće na proizvoljna tumačenja, to na prostoru nekadašnje Jugoslavije se prečesto pokazalo kao neizvršeni profesionalni imperativ. Ovde je istorija često ostajala politički zloupotrebljena prošlost. Istoričari su prihvatili da umesto stručnjaci budu profesionalne patriote. Na žalost, malo toga je urađeno da do toga ne dođe. Veliki broj naučnika je ili dozvolio da budu sluge političkih elita, dopuštajući da nauka postane sluškinja populističkih i totalitarnih ideja ili su se nezainteresovano povlačili u okvire svojih naučnih polja ostavljajući neodgovornim političarima da kreiraju stvarnost. Zbog svega navedenog istorija zauzima bitno mesto u životima ljudi, jer savremenim identitetima daje dublji nacionalni smisao i često postaje bojnim poljem sukobljenih političkih pogleda. Na njemu se, zbog potrebe za učvršćivanjem novih država, tuku politička nasleđa nekadašnjih protivnika. Tako se dešava da mrtve vojske nekad sukobljenih strana u Drugom svetskom ratu ponovo oživljavaju zbog potreba političke scene. Pomenuti sukobi ne odvijaju se samo između nacija deleći se ponovo na ustaše, četnike, baliste ili zeleni kadar, već i unutar novih država, gde u ime potrebe za izbeljivanjem sopstvene nacionalne prošlosti, koja mora biti prikazana što čestitijom, vojske onih koji su bili saradnici okupatora i ekstremno nacionalistički orjentisani, dobijaju dodatna historiografska umivanja, dok antifašisti koji su nakon rata gradili zajedničku državu, koje se svi odriču, bivaju prokazani i od njih se svi distanciraju.

Istovremeno, istorija je zloupotrebljavana i za vreme raspada Jugoslavije. "Povratak nacija ka svom nacionalnom identitetu" na ovim prostorima, stvaranje novih etnički homogenih nacionalnih država, koje u prvih desetak godina postojanja uopšte nisu imale sluha za nacionalne manjine¹ zahtevalo je veoma visoku cenu plaćenu krvlju, izbeglištvom i razorenim domovima, dok su kreiranje novih država i tranzicija uzeli danak u osiromašenju građana, visokoj nezaposlenosti i jeftinoj radnoj snazi. Može li jugoslovenska tragedija da služi kao dovoljno upozorenje nama i drugima? Očito ne. Budući da su nove političke elite nesposob-

1 U Sloveniji ni danas Srbi, Hrvati i Bosanci nisu priznata nacionalna manjina i shodno tome ne uživaju puna prava zagarantovana u zemljama EU za nacionalne manjine.

ne i nezainteresovane da reše ekonomske probleme, one manipulišu medijima i obrazovanjem na taj način što izazivaju i podgrevaju stare nacionalne tenzije. Pri tome uvek računaju na strah i mržnju koji su generisani tokom devedesetih godina i koji bi, kad god se stvori socijalna i ekonomska kriza unutar zemalja, mogli ponovo da budu oslobođeni kao duh iz lampe. Na taj način, nastavlja se zloupotreba stotina hiljada invalida, izbeglica², povratnika, nezaposlenih, gladnih, svih onih koji su bili vinovnici tragičnog legata balkanskih ratova od 1991 do 1999. godine.

Zbog toga, od izuzetne važnosti su: proces regionalne stabilnosti i pomirenja kojeg treba da kao jedan od ultimativnih zadataka postave vlade zemalja nekadašnje Jugoslavije, a potom profesionalno kvalitetno istorijsko sećanje i restitucija zbog počinjenih istorijskih nepravdi.³ Očito da iza pomenuta tri zadatka treba da postoji želja da se ispravi prošlost. Ispravljanje prošlosti koja je zatrovana ideologijama je ultimativni zadatak zato jer će ona doprineti savesnijem samopojmanju humanističkih merila morala kako kod pojedinaca tako i kod članova zajednice. Nasuprot tome stoje ideje koje u svojim nedrima nose ratove i osvajanja teritorija, jauk nad sopstvenim žrtvama i potpuno odsustvo osećaja za tuđe žrtve, prihvatanje i odbranu svega i svih koji podržavaju izabranu ideologiju, a satanizaciju onih koji se njoj opiru. Za svo to vreme ideologijama zaslepljenim masama pored zdravih očiju promiču privatizacije koje su se pretvorile u tajkunizacije, demokratizacija koja se izrodila u partokratiju, siromaštvo nižih i nestanak srednjih slojeva, a enormno bogaćenje političkih elita i njima bliskih finansijskih i mafijaških krugova koji se do te mere prepliću da je gotovo nemoguće povući jasnu granicu koja bi trebala da ih deli. To je sadašnjost u kojoj vlada prošlost.

Zbog gnušanja nad ovakvim kršenjima ljudskih prava, nad pljačkom i neminovnim stranim uplitanjima u domaću politiku koja podržavaju opstanak ustoličenih političkih elita ali uz obavezu da im budu poslušne, javila se potreba da jedan deo naučnika krene u borbu koja za cilj ima egzitencijalnu bezbednost svakog čoveka u regionu što podrazumeva na prvom mestu lišenost pojedinca od političkih zloupotreba i njegovu predanost kako ličnom tako i širem društvenom radu i napretku. I koliki značaj za finansijsku stabilnost i boljitak društva i pojedinca treba da imaju ekonomisti koji rade na unapređenju pravednije raspodele dobara, toliki bi značaj trebali da dobiju naučnici iz polja humanističkih i društvenih nauka koji daju nesebičnu podršku ljudskim pravima kao uzvišenom idealu, a akcenat ne stavljaju samo na preispitivanje tuđih nepravdi počinjenih

2 Više o ovome kod M. Morokvasic, *Yugoslav Refugees, Displaced Persons and The Civil War*, Refuge, vol.11, No.4, May 1992.

3 O primerima restitucije u svetu vidi kod E. Barkan, *Krvica nacija*, Novi Sad 2007.

nad svojim sunarodnicima već i na istorijskim zločinima sopstvene zemlje kao i na politici koja ignoriše ljudska prava.

Nastojeći da ovi ciljevi dobiju jasan smisao i putanju, na proleće 2007. godine okupili su se naučnici iz regiona nekadašnje Jugoslavije u Salzburg Global Seminaru u nameri da zajedno sa tadašnjim direktorom Instituta za istorijsku pravdu i pomirenje, gospodinom Elazarom Barkanom, uobliče i konkretizuju ideje buduće saradnje.⁴ Za svega četiri dana, oformljen je Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje (CHDR). Odlučeno je da će CHDR pratiti i podržavati proces regionalne stabilnosti i pomirenja na političkom nivou. To je značilo da ćemo šireći mrežu naučnika stvarati solidnu obrazovnu i naučnu zajednicu koja je spremna da pruži podršku pomenutom procesu koji je uključivao: izvinjenja predsednika država za počinjene zločine tokom ratova, formiranje međudržavnih poslaničkih grupa koje će podržavati proces pomirenja, formiranje komisija koja će se na objektivan način baviti ratovima i čiji će rezultati istraživanja biti obavezujući za države kao i jačanje međudržavne saradnje i poverenja na bazi podržavanja projekata koji za jedan od ciljeva imaju jačanje saradnje i spostavljanje boljih političkih odnosa.

Nastupajući u tom smislu, CHDR je pristupio širenju ljudskog potencijala kada su u pitanju podrška i edukacija. U skladu s tim, kao prvi zadatak smo sebi postavili širenje mreže naučnika. Tu misiju smo izvršili organizujući naučne skupove u regionu na kojima je u proteklih deset godina učestvovalo više od 200 naučnika. Potom smo, tokom dve godine organizovali tri letnje škole koje su za temu imale sticanje znanja o ljudskim pravima i Holokaust obrazovanju. Da bi što dublje uticali svojim idejama na širu društvenu svest snimili smo nekoliko dokumentarnih filmova i serijala koji su imali za cilj da demaskiraju političke mitove i problematizuju istorijske nepravde kako na prostoru Jugoslavije tako i u svetu. Budući da smo smatrali da je ceo ovaj proces uzaludan bez podrške zvanične politike, davali smo podršku onim političarima, pre svih Borisu Tadiću i Ivi Josipoviću, koji su i sami bili kreatori politike regionalne stabilnosti i pomirenja, ali na višem, državnom nivou.

Pošto su u raspadu Jugoslavije jednu od ključnih uloga imali hrvatsko-srpski odnosi, smatrali smo da je neophodno njima posvetiti veću pažnju. Da bi pobudili svest političara o važnosti naše misije održali smo nekoliko sastanaka sa njima u regionu. Najsnažniju podršku smo dobili od Janka Veselinovića. On je veoma dobro osetio potrebu sprovođenja ovakve politike te je svoje veze u svetu politike nesebično ponudio našem Centru. U prvoj polovini 2008. godine Janko

⁴ Tom prilikom Centar su osnovali: Ljubiša Despotović, Vjeran Pavlaković, Vesna Ivanović, Edina Bećirević, Ana Trbović, Ranka Gašić i Darko Gavrilović. Dva meseca kasnije pridružio nam se Edin Radušić.

Veselinović je predložio da se jedan od naših naučnih skupova održi u njegovom rodnom selu Golubić, u blizi Obrovca, a da za temu ima hrvatsko-srpske odnose. Mada je nepostojanje elementarnih uslova za održavanje skupa⁵ nametalo drugo rešenje, najviše zahvaljujući Jankovoj upornosti, a potom našoj spremnosti da eksperimentišemo sa novim idejama i izazovima, ipak se pristupilo organizaciji prvog skupa. Tada se po prvi put, u tom malom i od važnih puteva sakrivenom selu, sastalo dvanaest naučnika sa prostora nekadašnje Jugoslavije i iz SAD-a. Zaključci koji su tada doneseni provejavali su i skupovima koji su se nizali narednih osam godina.

Zbog moralno neprihvatljivih oscilacija u unapređenju hrvatsko-srpskih odnosa zaključne misli donesene pre deset godina aktuelne su i danas. Kada bi se ista grupa naučnika sa skupa iz 2008.godine sastala ponovo u Golubiću došla bi do zaključka da je neophodno insistirati na onome što smo tada zaključili, a to znači „jačanje civilnog društva na obje strane dijaloga. *Daljnje razgovore također treba zasnovati na sličnima znanstvenim istraživanjima. Njihova uspešnost uvelike ovisi o dostupnosti izvora, mogućnostima razmjena rezultata tih istraživanja i susreta znanstvenika. Pritom je nužno gotovo posve ujednačiti pojmove, tehnike rada i metodologiju istraživanja, čime se usputno izbegava politizacija rezultata tih istraživanja, dakle interpretacije prošlosti koji onemogućuju buduće odnose Hrvata i Srba.*“⁶

Bez obzira što je odazak naučnika u Golubić, povratničku zajednicu koja se postepeno oporavljala od rata, bio iskorak naučnika iz udobnih konferencijskih sala ka neudobnim drvenim stolicama i klupama ratom uništene škole, to nije bilo dovoljno da se utiče na širu društvenu svest. Bez podrške lokalnih političara do medija i lokalne zajednice nismo mogli, a bez najvažnijih aktera politike pomirenja i zaštite prava nacionalnih manjina, kao posebno osetljivih grupa tokom ratova iz devedesetih, nije se moglo uticati na širem društveno-političkom polju. Zbog toga smo doneli odluku da započnemo organizaciju skupova koji će po svojim modalitetima rada, po načinu kako se ostvaruju, s kim i kako realizuju i na koga primenjuju biti jedinstveni u svetu, a politički i društveno primenjivi od lokalne zajednice do međudržavnog nivoa. U skladu s tim, Davor Pauković, Vjeran Pavlaković, Vjeko Perica, Janko Veselinović i ja, osnovali smo u Golubiću sestrinsku nevladinu organizaciju Udrugu za povijest, suradnju i po-

5 Reč je o osnovnoj školi u kojoj se od 2008 do danas održavaju skupovi. U to vreme ona nije bila obnovljena. Njena zapuštenost se ogledala ne samo u ornulim fasadama već i u nepostojanju vrata i prozora, a u zgradi škole nije bilo struje i vode.

6 Vidi Zaključke sa prvog naučnog skupa u Golubiću „Serbo-Croat Relations in The 20.century – The Past and The Perspectives“

mirenje (AHCR). Ona je imala zadatak da angažuje ljudske i materijalne resurse u Hrvatskoj a CHDR u Srbiji. Koordinisani rad ove dve organizacije omogućio je lakše pripreme skupova, a ostvarivanje ultimativne ideje se približilo svom maksimumu – uspostaviti čvrstu vezu između naučnika i političara na svim nivoima u cilju sprovođenja politike pomirenja i normalizacije suživota od lokalnog do međudržavnog nivoa.

Znali smo da je učestvovanje političara na tim skupovima od izuzetne važnosti za uspešno sprovođenje politike regionalnog pomirenja. Zbog toga smo od 2009. godine započeli proces umrežavanja svih onih naučnika i političara koji su zainteresovani i spremni da rade na ostvarivanju pomenute ideje. Od prvog dana, ovu ideju su podržali gradonačelnik Obrovca Ante Župan i njegov zamenik Stanko Mijić koji su do danas ostali, uz pomenute naučnike, glavni nosioci skupova. Podršku su dobili i od visokih predstavnika srpskog naroda u Hrvatskoj i hrvatskog naroda u Srbiji. Tako su na skupovima bili prisutni najviši predstavnici Srba iz Hrvatske (Milorad Pupovac, Branko Horvat, Dragan Crnogorac i drugi) i Hrvata iz Srbije (Petar Kuntić, Slaven Bačić, Tomislav Žigmanov, Mate Matarić i drugi). Podršku rada skupa davali su i političari iz stranaka koje podržavaju normalizaciju odnosa Hrvatske i Srbije kao i suživot na ovim prostorima. Uz nas su bili glavni akteri primene Erdutskog sporazuma, Ivica Vrkić i Milan Stanimirović, koji su vođeni njime uspeli da sprovedu mirnu reintegraciju hrvatskog Podunavlja. Da bi skup dobio na vidljivosti u regionu i svetu nesebičnu podršku pružali su nam svih ovih godina mnogobrojni novinari, a pre svih Dinko Gruhonjić, koji je od prvog dana media liaison u AHCR. O značaju skupova u svetu se čulo zahvaljujući mnogobrojnim kolegama naučnicima iz Sjedinjenih Američkih Država, Grčke, Poljske, Mađarske i Nemačke, koji su ili učestvovali na skupovima ili bili profesori na letnjim školama. Od tada su skupovi postali mesto na kojima su visoki predstavnici nacionalnih manjina u Hrvatskoj i Srbiji usaglašavali politiku i davali međusobnu podršku po pitanju ujednačavanja prava u dve zemlje. Politički ujednačene izjave u vezi saradnje dve nacionalne manjine, uzajamna podrška u dvema zemljama, početak saradnji naučnika iz Hrvatske i Srbije u više projekata, kao i povećana medijska vidljivost značaja uspostavljanja boljih hrvatsko-srpskih odnosa postali su karakteristični za skupove u Golubiću. Zahvaljujući ovim skupovima okupljeni naučnici su počeli da sarađuju sa lokalnim vlastima ne samo u smislu edukacije lokalnog stanovništva u vezi sa važnošću kvalitetnog suživota već i u vezi sa razvojem i jačanjem proizvodnje i ekonomski održivog razvoja u ruralno slabo razvijenim sredinama. Na taj način, u malom Golubiću, oživotvorena su tri modela lakše saradnje i brže komunikacije na više nivoa „lokalna zajednica – naučna zajednica – politički akteri“, „zaštita manjin-

skih prava saradnjom manjinskih stranaka – sprovođenje politike regionalnog pomirenja“ i „edukacija lokalne zajednice i mladih iz regiona o značaju održivog ekonomskog razvoja i regionalne stabilnosti“.

Golubić je postao mesto gde smo u dve godine uzastopno prikazivali dokumentarne filmove sa tematikom vezanom za izbeglištvo, dijasporu i unapređenje suživota. Da bi omasovili ideju regionalne stabilnosti i pomirenja dve godine smo organizovali letnju školu na kojoj su teme vezane za holokaust, genocid i neophodnost razvijanja tolerancije bile prenošene studentima osnovnih i master studija iz regiona nekadašnje Jugoslavije. U školi su bili predavači profesori iz: Hrvatske, Srbije, Mađarske, Nemačke i Grčke. Želeći da podrži taj zadatak, bez zadrške, pomogao je predsednik hrvatskog saveta za nacionalne manjine Aleksandar Tolénauer.

Dok je AHCR sve svoje aktivnosti vezao za hrvatsko-srpske skupove, CHDR je godinama održavao i druge aktivnost povezavši se sa dve velike asocijacije Alliance for Historical Dialog and Accountability sa Univerziteta Kolumbija u Nju Jorku i sa European Network Remembrance and Solidarity sa sedištem u Varšavi. Mada je saradnja podubljivana sa pomenutim organizacijama, CHDR je kao svoj najvažniji godišnji događaj postavio skup naučnika i političara u Golubiću. Razlog je jednostavan. Pogledavši unazad na sveukupan rad, najveće rezultate ostvarili su skupovi u Golubiću kada su u pitanju društveno osetljive grupe: izbeglice, povratnici, dijaspora, nacionalne manjine.

Da bi to potkrepio u nastavku dajem pregled radova sa prošlih skupova koji su održani u Golubiću. Oštro oko čitaoca će primetiti da dominiraju sledeće teme: ratovi i njihove posledice na prostoru nekadašnje Jugoslavije, pitanje izjednačavanja i unapređenja prava nacionalnih manjina, suočavanje i učenje iz srpsko-hrvatskih političkih odnosa u 20.veku, značaj kulturne saradnje Srba i Hrvata, zaštita prava izbeglih i prognanih lica, unapređenje položaja povratnika, učenje o Holokaustu i ljudskim pravima, perspektive malih gazdinstava u razvoju seoskog turizma i agroekonomije i mogućnosti razvoja religijskog turizma. I pored činjenice da su teme raznovrsne, zaključci sa skupova uvek su nosili jednu misao, a to je „put ka uzajamnom pomirenju i napretku može da uspe samo ako se pomirimo sa sopstvenom prošlošću. S njom se mirimo odbacujući predrasude i politikanstvo. Tek tada možemo da na osnovu naučene prošlosti steknemo znanja za budućnost u kojoj će srpsko-hrvatski odnosi biti normalizovani i u kojoj se vrednost neće utvrđivati na osnovu prebrojavanja krvnih zrnaca već na osnovu znanja i poštenja.“

Identiteti migranata,
izbeglica i nacionalnih manjina

Daniela Arsenović

UDK 314.74

UTICAJ MEĐUNARODNIH MIGRACIJA NA POPULACIONU DINAMIKU RAZVIJENIH ZEMALJA¹

Apstrakt: Najveći broj zemalja razvijenog dela sveta deli iste ili slične demografske izazove i prolaze kroz drugu demografsku tranziciju koju prvenstveno karakteriše opadanje fertiliteta ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva. Pored toga, zemlje razvijenog dela sveta suočavaju se i sa intenzivnim procesom starenja stanovništva, kao i sa dinamičnim procesom urbanizacije i migracijama stanovništva koje čine posebno demografsko ali i političko pitanje. Poslednjih 15 godina, na globalnom nivou broj međunarodnih migranata je značajno porastao. Oko dve trećine međunarodnih migranata živi u Evropi i Aziji, dok je od ukupnog broja međunarodnih migranata u 2015. godini, oko 43 procenta rođeno u Aziji. U ovom radu analizirane su međunarodne migracije i njihov uticaj na populacionu dinamiku u zemljama Evropskog kontinenta, prvenstveno u odabranim zemljama Evropske unije.

Ključne reči: migracije, stanovništvo, fertilitet, starenje, demografski trendovi

Uvod

Gotovo sve zemlje razvijenog dela sveta suočavaju se sa istim ili sličnim demografskim izazovima i prolaze kroz drugu demografsku tranziciju koju karakteriše prvenstveno opadanje fertiliteta ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva. Pored niskog i nedovoljnog fertiliteta, zemlje razvijenog dela sveta suočavaju se i sa intenzivnim procesom starenja stanovništva, kao i sa dinamičnim procesom urbanizacije. Migracije stanovništva predstavljaju posebno i sve složenije demografsko ali i političko pitanje svih modernih društava. U ovom radu analizirane su međunarodne migracije i njihov uticaj na populacionu dinamiku u razvijenim zemljama Evropskog kontinenta, prvenstveno u zemljama Evropske unije.

Stanovništvo EU-28 regiona karakteriše niska stopa fertiliteta, koja je u 2015. godini iznosila 1,58, što je ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva. Najviša stopa ukupnog fertiliteta beleži se u Francuskoj, Danskoj i Šved-

1 Rad predstavlja deo projekata pod brojem 142-451-2511/2017-02

skoj, a najniža u zemljama Južne Evrope (tabela 1). Pad fertiliteta beleži se od sredine 60-ih godina 20. veka. U prvim godinama novog milenijuma registrovan je blagi rast fertiliteta, ipak od 2011. godine rađanja su u daljem padu².

Tabela 1. Stopa ukupnog fertiliteta u EU-28 i odabranim državama evropskog kontinenta

Region/Država	1960.	1980.	2000.	2015.
EU-28	2,54	1,68	1,67	1,58
Nemačka	-	1,56	1,38	1,50
Francuska	-	1,95	1,89	1,96
Italija	2,37	1,64	1,26	1,35
Austrija	2,69	1,65	1,36	1,49
Danska	2,57	1,55	1,77	1,71
Finska	2,72	1,63	1,73	1,65
Švedska		1,68	1,54	1,85
Grčka	2,23	2,23	1,25	1,33
Španija	-	2,20	1,23	1,33
Slovenija			1,26	1,57
Hrvatska	-	1,92	1,39	1,40
Bugarska	2,31	2,05	1,26	1,53
Rumunija	-	2,43	1,31	1,58
Srbija*	-	2,26	1,48	1,46

*Država kandidat

Izvor: Eurostat and INED

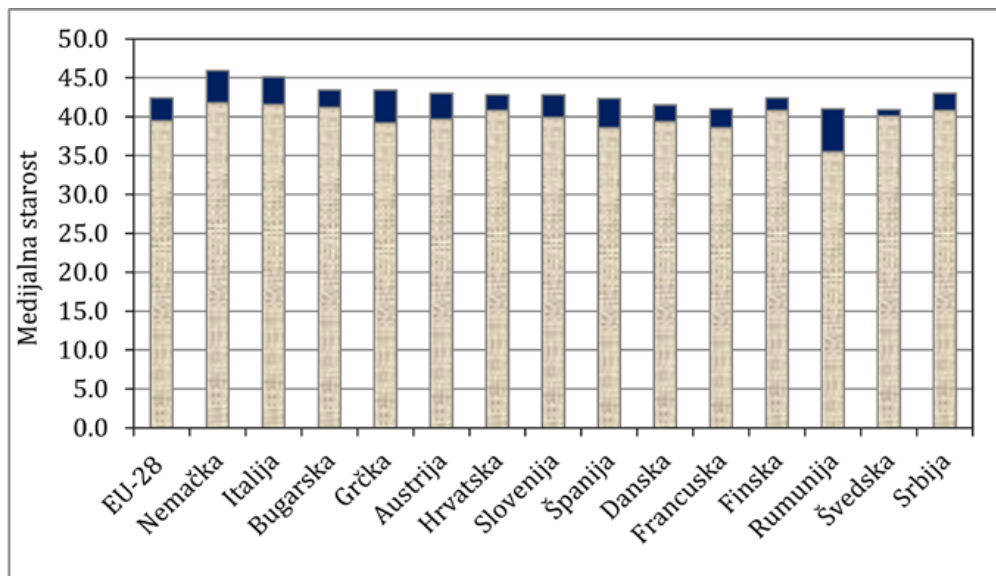
Medijalna starost stanovništva Evropske unije iznosi 42,5 godina (podatak iz 2015), dok je posmatrano po državama medijalna starost najveća u Nemačkoj (45,9 godina) i Italiji (45,1 godina). Grafikon 1 pokazuje medijalnu starost stanovništva EU-28 i odabranih evropskih zemalja. Svetliji deo stubića pokazuje medijalnu starost 2005. godine, a tamniji deo vrednost za koju je medijalna starost porasla do 2015. godine. Na grafikonu 2 je prikazana starosna piramida stanovništva Evropske unije, na kojoj se jasno vidi slabljenje osnovice piramide što je posledica nedovoljnog rađanja. Najbrojniju kategoriju stanovništva čine kohorte u radno sposobnoj dobi, koje će u narednim decenijama uvećavati kategoriju starog ali i ostarelog stanovništva.

U poređenju sa drugim kontinentima i regionima Evropa ima najveći procenat starih i najmanji procenat mladih. Projekcije do 2080. godine pokazuju da će se udeo mladog stanovništva (0-14 godina) zadržati gotovo na istom nivou kao

2 European Commission, Employment, Social Affairs and Inclusion Eurostat (2015). Short Analytical Web Notes 3/2015. Demography Report. Luxembourg.

i u 2015. (oko 15 procenata), dok će se udeo starog (65 i više godina), kao i udeo ostarelog stanovništva (80 i više godina) značajno povećati³.

Grafikon 1. Medijalna staroost stanovništva EU-28 i odabranih evropskih zemalja (grafikon urađen na osnovu podataka Eurostata) u 2015. godini

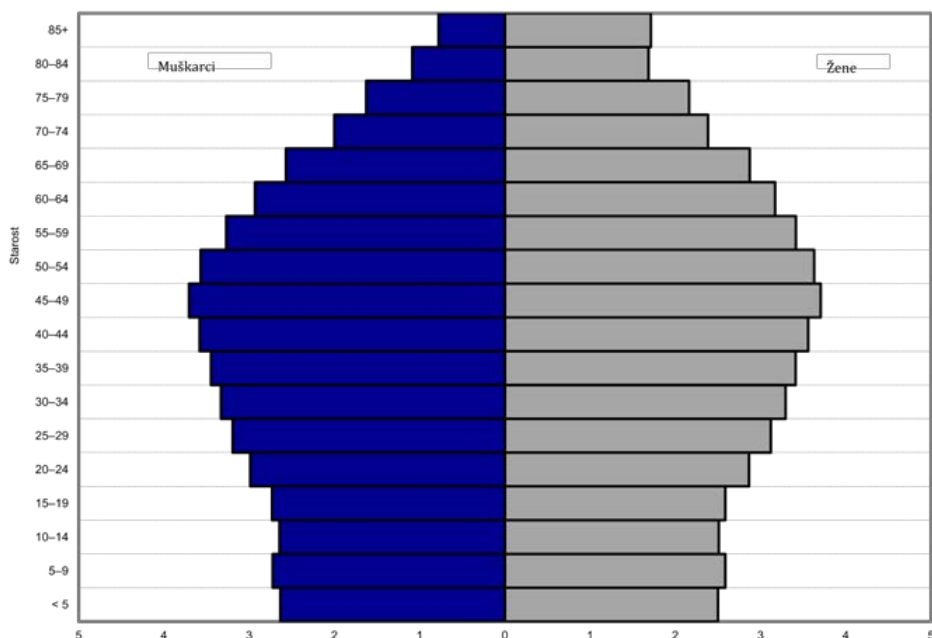

Prema stavu Evropske komisije četiri najveća demografska izazova stanovništva Evropske unije su starenje stanovništva, niska stopa rađanja, promena modela porodice i migracije. U 2006. godini donet je set mera koje se predstavljene kroz pet oblasti: obezbeđivanje boljih uslova za porodice kroz bolje usklađivanje posla i porodice, više radnih mesta i duži radni vek uz poboljšanje kvaliteta života, veća ulaganja u ekonomiju kroz edukaciju i istraživanja, prihvatanje i integracija migranata koji dolaze u Evropu, stvaranje uslova za održiv fiskalni sistem čime će se osigurati i penzioni fondovi i fondovi za brigu o starima⁴.

Grafikon 2. Starosna piramida (u %) stanovništva EU-28, 2015. (Izvor: Eurostat)

3 United Nations (2016). International Migration Report 2015, highlights. New York.

4 European Commission (2006). Commission Communication. The demographic future of Europe: from challenge to opportunity.

Najznačajnije (demografske) karakteristike međunarodnih migracija

Poslednjih 15 godina, na globalnom nivou broj međunarodnih migranata je značajno porastao. U 2000. godini njihov broj iznosio je oko 173 miliona, u 2010. 222 miliona, dok je u 2015. dostigao 244 miliona. Oko dve trećine međunarodnih migranata živi u Evropi i Aziji, potom sledi Severna Amerika, pa Afrika, Latinska Amerika i Karibi i Okeanija. Od ukupnog broja međunarodnih migranata u 2015. godini, oko 43 procenta je rođeno u Aziji.

Najveći broj međunarodnih migranata se nalazi u kategoriji radno sposobnog stanovništva (15-64 godine). Prema podacima za 2015. godinu oko 72 procenta ukupnog broja međunarodnih migranata nalazilo se u starosti između 20 i 64 godine, dok su mladi do 20 godina starosti činili oko 15 procenata, a stari (65 i više godina) oko 13 procenata ukupnih migracija⁵.

Na globalnom nivou, najveći broj međunarodnih migranata (oko 70%) živi u zemljama sa visokim standardom, a više od polovine međunarodnih migranata je rođeno u zemljama sa srednjim životnim standardom (middle-income countries)⁵.

Najveći broj migranata preseljava se u zemlju u regionu, odnosno nedaleko od zemlje porekla. U Evropi je to slučaj sa 66% migranata.

⁵ United Nations (2016). International Migration Report 2015, highlights. New York.

Diskusija i zaključak

Migracije su uvek imale veliki značaj u kretanju i promeni broja stanovnika određenog regiona ili države, ipak danas kada je veliki broj zemalja karakteriše starenje stanovništva, koje uz nedovoljna radjanja često vodi ka padu broja stanovnika, migracije sve češće imaju presudni značaj ublažavajući negativne demografske trendove posebno u razvijenim zemljama. Upravo zbog toga, zemlje sa razvijenom ekonomijom, na različitim stepenima i promenjivom dinamikom, uvode liberalizaciju viznog režima i uslova za dobijanje radnih dozvola i boravka kako bi nadohnadili manjak radne snage ali i obezbedili priliv mlađeg stanovništva koje će stvarati porodicu.

Rezultati ESPON DEMIFER projekta pokazuju da će u Evropi prirodno kretanje stanovništva imati okraćničen uticaj, a da će na porast broja stanovnika presudno uticati migracije. U periodu 2011-2013. Doprinos migracija promeni broja stanovnika u EU-28 izonsio je oko 94 procenta, dok je u Nemačkoj rast broja stanovnika postignut isključivo zbog pozitivnog migracionog salda⁶. U svim zemljama Evropske unije, kao i zemljama kandidatima, pozitivan migracioni saldo je davao najveći doprinos porastu broja stanovnika, dok je prirodni priraštaj imao neznatan doprinos, a u jednom broju zemalja (Italija, Rumunija, Hrvatska...) je imao i negativan doprinos (broj umrlih je bio veći od broja rođenih). Kada su u pitanju promene na tržištu rada odnosno u radnoj snazi, pojedini scenariji na nivou Evropske unije, u narednih nekoliko decenija predviđaju pad radne snage za 10 procenata i to sa 232,8 miliona (u 2002) na 209,7 miliona (u 2050). U ovaj proracun je uključena i imigracija stanovništva.

Međutim u varijanti bez imigracija, odnosno bez priliva migranata ovaj pad bi iznosio 28 procenata. Pored toga, isti scenario predviđa i porast radno sposobnog stanovništva u kategoriji 55 i više godina (stariji radnici)⁷.

U periodu između 2000. i 2015. godine, doprinos migracija populacionom rastu u Severnoj Americi iznosio je čak 42 procenta. U istom periodu u Evropi, broj stanovnika bi se smanjio da nije bilo pozitivnog doprinosa migracionog salda promeni broja stanovnika⁸.

Najveći doprinos migracija u budućnosti očekuje se kroz dugoročno usporavanje procesa starenja stanovništva, kao i pozitivnog doprinosa tržištu rada.

6 European Commission, Employment, Social Affairs and Inclusion Eurostat (2015). Short Analytical Web Notes 3/2015. Demography Report. Luxembourg.

7 Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Saczuk K. (2005). Impact of international migration on population dynamics and labour force resources in Europe. CEFMR Working Paper 1/2005. Central European Forum for Migration Research.

8 United Nations (2016). International Migration Report 2015, highlights. New York.

Proces starenja stanovništva je nezaustavljiv proces i ne može se očekivati da migracije zaustave demografsko starenje, ali one mogu dovesti do ublažavanja posledica starenja. Najveći procenat međunarodnih migranata čini stanovništvo radno sposobnog uzrasta, zbog čega je realno očekivati da migracije pozitivno utiču na stopu opterećenosti funkcionalnih kontingenata stanovništva. Imajući u vidu prirodno kretanje stanovništva, u narednih nekoliko decenija, najveći broj evropskih zemalja će svoj populacioni rast zasnivati isključivo na pozitivnom migracionom saldu i u skladu sa tim će se i imigraciona politika prilagođavati.

IMPACT OF INTERNATIONAL MIGRATION ON POPULATION DYNAMICS IN DEVELOPED COUNTRIES

Summary: Major number of countries in developed world are under common demographic challenges. At the same time, all these countries are experienced second demographic transition which are characterizing by decreasing fertility below replacement level. Population ageing, intensive urbanization and migration are also part of demographic challenges in developed world. Today, migration issue represent major task not only in demography but also in politics. At global level, the number of international migrants has continued to grow rapidly over the past fifteen years. About two thirds of all international migrants live in Europe and Asia, while about 43 per cent of all international migrants in 2015 were born in Asia. This paper is focused on international migrations and impact on population dynamics in European countries, particularly in EU-28.

Key words: migration, population, fertility, ageing, demographic trends

Literatura

Bijak J., Kupiszewska D., Kupiszewski M., Saczuk K. (2005). Impact of international migration on population dynamics and labour force resources in Europe. CEFMR Working Paper 1/2005. Central European Forum for Migration Research.

Euroepan Demographic Data Sheet 2016. Migration makes the difference. Wittgenstein Centre, Viena Institute of Demography, Austiran Academy of Science, IASA (www.populationeurope.org)

European Commision, Employment, Social Affairs and Inclusion Eurostat (2015). Short Analytical Web Notes 3/2015. Demography Report. Luxembourg.

European Commision (2006). Commision Communication. The demographic future of Europe: from challenge to opportunity.

Lanzieri G. (2013). Long-term contribution of migration in ageing population: Japan compared with Europe. Eurostat, Statistical working paper; doi:10.2785/29184.

Sardon J.P. (2010). Recent Demographic Trends in Europe and the Other Developed Countries. Population-E, 61 (3). 195-266.

United Nations (2016). International Migration Report 2015, highlights. New York.

Tijana Đorđević¹, Jasmina Đorđević²

UDK 338.483.12:323.15

KULTURNI TURIZAM KAO FAKTOR RAZVOJA U MULTIETNIČKIM SREDINAMA

Izvod: Turizam kao privredna delatnost konstantno se razvija i predstavlja vodeću granu u svetskoj ekonomiji. Razvojem tržišta, globalizacijom i jasno definisanim potrebama modernih putnika odnosno turista, dolazi do diferencijacije postojećih vidova turizma i pojave novih. Okretanje čoveka prirodi, prozrokovano načinom života, štetnim uticajima sredine u kojoj živimo i radimo, dobija novu dimenziju u kojoj se prepoznaje mogućnost iskorišćavanja prirodnih i antropogenih potencijala u širem smislu. Dolazi do komercijalizacije novih destinacija. Pravilnim planiranjem izgradnje turističke infrastrukture, zaštitom prirodnih područja, edukacijom i stalnom nadzorom može se u velikoj meri imati kontrola daljeg uticaja turizma na prirodno okruženje i njegovu transformaciju u kulturni turizam koje je razvojni, a nemaju masovni karakter i izuzetno pogodan za multietničke sredine jer zajednički interes u pružanju turističke ponude ujedinjuje ljude različitih etničkih struktura.

Na osnovu istraživanja koje je sprovedeno na području Vojvodine uz granicu sa Hrvatskom predložićemo podtipove kulturnog turizma koji spajaju sve etničke strukture na tim prostorima. A pored toga, ovi podtipovi mogu imati značajn ekonomski i socialni uticaja na stanovništvo koje živi u poljoprivrednim područjima.

Oblici turizma koji bi se na tom prostoru mogli razvijati su podtipovi kulturnog turizma poput: ruralnog, eko, manifestacionog, religijskog, gastro-turizma i slično. Posebno u ruralnom području gde bi uz poljoprivredu, turizam bio dopunska delatnost.

Gore navedeni oblici turizma omogućili bi široku turističku ponudu, multietničku koegzistenciju i saradnju kao i propagiranje dinamične i bogate istorije, arhitektonskog nasleđa na tim prostorima.

Ključne reči: : kulturni turizam, razvoj, ruralni prostor, multietničke sredine.

1 Departman za geografiju, turizmi hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Trg Dositeja Obradovića 3, 21000 Novi Sad.

2 Departman za geografiju, turizmi hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Trg Dositeja Obradovića 3, 21000 Novi Sad.

Uvod

Planiranje i uređenje turističkih područja deo je celokupnog mehanizma savremenog upravljanja razvojem društvenih zajednica i aktivnosti, odnosno uređenja prostora.

U strateškim državnim i regionalnim planovima višeg reda, zajedno sa drugim opštim upravljačkim mehanizmima, za turistička područja utvrđuju se opšti i posebni ciljevi šire društvene zajeenice u pogledu: kompleksne valorizacije turističkih potencijala, zaštite prirodne i kulturne baštine, u pogledu kulture, nauke, edukacije, rekreacije, sporta, razvoja lokalnih zajednica i sl. Sva dokumenta koja potenciraju razvoj turizma posebno ruralnog, kulturnog, manifestacionog, religijskog, gastro-turizma i slično insistiraju na nedovoljno prepoznatljivosti određišta, nezadovoljavajućoj uključenosti kulturnih vrednosti u turističku ponudu.

Sve veći broj lokalnih zvaničnika kulturni turizam posmatraju kao izvor prihoda i mogućnost zapošljavanja na destinaciji, kao i razvijanje svesti među onima koji se bave zaštitom kulturnih dobara i menađmentom dobara prirodnog i kulturnog nasleđa da turizam generiše finansijske resurse.

Multientničke sredine sa sobom nose brojna različita kulturna obeležja. Multikulturalizam, shvaćen kao koegzistencija više različitih kultura na jednom prostoru, može znatno povećati atraktivnost određenog prostora za turističke posete pa čak biti i okidač za formiranje nove turističke destinacije.

Turizam kao faktor razvoja prostora

Turizam može da promeni zajednice lokalnog stanovništva, pozitivno ili negativno (Fennel, 1999). Turizam će sa jedne strane pružiti zaposlenje, porast nivoa učešća u lokalnim dešavanjima i odlučivanju (Pretty, Hinne, 1999), mogućnost prezentacije običaja i kulture koja do turističkog razvoja nije imala „kritičnu masu publike“, povećanje sredstava za očuvanje spomenika i tradicije i demokratizaciju kulture (Hadžić, 2005). Sa druge strane turizam može tradiciju i narodnu kulturu komercijalizovati, čak i one događaje koji su emotivne ili personalne prirode (Hall, Page, 2002).

Turizam može pozitivno uticati na razvoj prostora, prvenstveno u vidu značajnog ekonomskog razvoja. Međutim, početkom XX veka turizam doživljava veliku ekspanziju. Njegova masovnost i velika rasprostranjenost danas imaju velike negativne posledice, u vidu potpune transformacije i degradacije prirodnih i antropogenih resursa nekog prostora.

Uticaji turizma se mogu podeliti na nekoliko osnovnih kategorija:

1. Ekonomski uticaj;
2. Uticaj na životnu sredinu;
3. Socijalno-kulturni uticaj.

Ekonomski uticaj u pozitivnom smislu odnosi se na društveni proizvod i nacionalni dohodak, na razvoj privrednih delatnosti koje sačinjavaju turističku privredu, na zaposlenost stanovništva i nivo životnog standarda, na investicionu aktivnost, na razvoj nedovoljno razvijenih područja i na razvoj infrastrukture itd. Njegov negativni uticaj odražava se kroz ekonomsku zavisnost lokalne zajednice od turizma, uvoz proizvoda i usluga i u promeni cene zemljišta i robe i usluga.

Ekonomska zavisnost lokalne zajednice od turizma može biti toliko velika da može stvoriti negativan efekat u vidu nezaposlenosti stanovništva u vansezonskom periodu godine. U takvim zemljama turizam je primarna privredna grana i životni standard stanovništva u velikoj meri zavisi od uspešnosti turističke sezone. Takođe, veliki broj turista a samim tim i velika potreba za što kvalitetnijim, obimnijim i različitijim uslugama i proizvodima turističke potrošnje, stvara dodatni efekat uvoza. Što je veća turistička tražnja, turistička ponuda nekog turističkog mesta mora biti bogatija.

Da bi smo što bolje sagledali značaj uticaja turizma na životnu sredinu, prvo ćemo navesti njegove negativne strane kao što su: zagađivanje vazduha i buka, zagađivanje vode i zemljišta, gubitak prirodnog okruženja i obradivog zemljišta, uništavanje biljnog i životinjskog sveta (sakupljanje biljaka, koralna, kamenja, lov životinja), uništavanje istorijskih znamenitosti, gubitak ili degradacija ugroženih staništa, ekosistema i prirodnih oblasti i iscrpljivanje resursa vode i energije. Pozitivni efekti na životnu sredinu se ogledaju kroz osnivanje i organizacija parkova, zaštićenih područja i prirodnih atrakcija, povećanje svesnosti i aktivnosti zaštite životne sredine, lokalnog stanovništva i posetilaca. zaštita određenih prirodnih okruženja ili prevencija za dalje ekološko uništavanje, očuvanje istorijskih znamenitosti, poboljšanje izgleda određenih oblasti (vizuelno i estetski) i primenom „čiste industrije“ (bez fabričkih dimnjaka).

Turizam ima još jednu veoma značajnu ulogu a to je da svojim razvojem može doprineti pozitivnoj i negativnoj kulturno-socijalnoj promeni društva. Navešćemo nekoliko pozitivnih kao što su: povećanje kvaliteta života, domaćini upoznaju posetioce edukativno iskustvo, pozitivne promene u sistemu vrednosti i običajima, promoviše kulturnu razmenu, jačanje razumevanja među različitim zajednicama, očuvanje kulturnog identiteta, povećanje zahteva za istorijskim i kulturnim izložbama i zadovaljavanje psiholoških potreba.

Trenutno je prisutna široka paleta kriterijuma koji objašnjavaju kako je neophodno da turizam mora biti doveden u vezu sa održivim razvojem i zaštitom prirode. To pre svega uključuje principe, planiranje i menadžment (Boyd, 2000). Principi podrazumevaju nepristrasnost, etička načela, korišćenje nosećeg kapaciteta i promociju zaštite. Planiranje mora biti dugoročno, proaktivno, integralno

i mora uključiti lokalno stanovništvo. Menadžment podrazumeva odgovornost i integrisanje turizma sa drugim korisnicima prostora.

Značaj kulturnog turizma u multietničkim sredinama

Jedna od karakteristika kulturnog turizma jeste da su relativno mali troškovi njegovog razvoja. Ovaj vid turizma je često zasnovan na realnom, autentičnom mestu, koje već postoji i najčešće se na njemu ne mora gotovo ništa graditi. Stoga su troškovi razvoja kulturnog turizma niži u odnosu na druge vidove turizma kao što su zabavni parkovi itd. Razvoj kulturnog turizma može doprineti boljem razumevanju među ljudima, poštovanju kulture i stanovnika regiona koji se posećuje, očuvanju prirodnih i kulturnih dobara na destinaciji. Kulturni turizam na mnogim destinacijama doveo je do značajnog razvoja lokalne ekonomije. Deo konzumenata je voljan da provede u toj sredini nekoliko dana bez većih potreba za luksuznim smeštajem i uz minimalnu infrastrukturu, u želji da na autentičan način doživi kvalitet života domicilnog stanovništva. Samim tim je autentičan doživljaj turiste jedan od ciljeva kulturnog turizma i važan aspekt kvaliteta u kulturnom turizmu (Hadžić, 2005).

Seulska deklaracija o miru i turizmu (WTO, 2001.) se poziva:

1. Shvatanje unikatnosti i raznolikosti turističkog okruženja, neophodnosti harmonizacije i potrebe međusobne kooperacije.
2. Prepoznavanje i poštovanje jedinstvenosti i raznolikosti istorijskih, kulturnih, verskih, ideoloških, kao i etičkih uverenja svake nacije, regiona i društva i njihovih običaja i tradicije.
3. Korišćenje razvoja turizma za eliminisanje svih oblika diskriminacije.
4. Proširenje mogućnosti turizma za društvene manjine, da ih štiti i podržava njihova prava.
5. Promovisanje održivog razvoja prirodnog, društvenog i kulturnog okruženja.
6. Promovisanje saradnje u raspodeli i razmeni znanja i informacija, u cilju uspostavljanja mosta za prevazilaženje ekonomskog, društvenog, kulturnog i tehnološkog jaza između razvijenih i nerazvijenih područja.
7. Prepoznavanje turizma kao sredstva međusobnog razumevanja i solidarnosti.

Kulturni turizam je svakako jedna od onih vrsta turizma koji u velikoj meri može da ostvari gore navedene ciljeve, ukoliko se subjekti kulturnog turizma pridržavaju principa održivog razvoja.

Razvoj kulturnog turizma u Vojvodini

Autonomna pokrajina Vojvodina, kao multietnički prostor ima brojne potencijale za razvoj ruralnog, kulturnog i gastro turizma. Različite kulture, vere i običaji, brojne seoske manifestacije i slikovita sela čine osnovu antropogenih turističkih atrakcija. Na prostoru uz hrvatsku granicu živi 24 nacionalnih grupa među kojima su najbrojniji: Srbi, Mađari, Hrvati, Crnogorci, Rusini, Bunjevci, Šokci, Ukrajinci, Poljaci, Nemci, Slovaci i drugi što ovaj prostor svrstava u izrazito multietničke sredine.

Ova regija je zbog svog položaja – severozapadni deo Srbije, poznata kao Gornje Podunavlje. Zbog svog značaja zaštićena je kao specijalni rezervat prirode. Specijalni rezervat prirode Gornje Podunavlje se nalazi u severozapadnom delu Vojvodine i Srbije. Prostire se uz levu obalu Dunava i obuhvata brojne meandre, mrtvaje, kanale, odnosno, vodene, močvarne, livadske i šumske ekosisteme, nastale u procesu neprestanog uticaja reke. Ovo zaštićeno područje obuhvata Apatinski rit, Monoštorski rit i Karapandžu. Vrednost ekosistema Gornjeg Podunavlja ogleda se i u tome što oni predstavljaju jedan od retko sačuvanih prirodnih predela u pretežno agrarnom okruženju Zapadne Bačke (Strategiju razvoja kulturnog i ruralnog turizma u opštini Apatin i gradu Somboru 2014).

Pritom poljoprivredni krajolik sa vrednim ravni Dunava, prijatna, umerena i sezon prirodnim kompleksom u aluvijalnojski iznijansirana klima, gusta kanalska mreža i Dunav, bogat biljni i životinjski svet barskih predela, spomenici kulture i baštine, multikulturalnost i bogat manifestacioni sadržaj trebalo bi da privlače turiste ne samo iz zemlje nego i šireg evropskog okruženja. Na osnovu sprovedenih istraživanja uočavaju se osnovne prednosti destinacije ruralnih predela. One se mogu izdvojiti u nekoliko osnovnih grupa:

- povoljan položaj i dobra saobraćajna povezanost, u Bačkom Podunavlju, koje predstavlja jednu od važnijih turističkih destinacija u brojnim planovima i strategijama
- multikulturalnost, multietničnost i multikonfesionalnost – predstavljena viševjekovnim suživotom više naroda i etničkih grupa (sa primerima interkulturalnosti mešanja naroda i etničkih zajednica)
- očuvanost izvornih odlika seoskih naselja panonskog tipa (morfologija, unutrašnja i spoljašnja fzionomija, vizura)
- bogatstvo narodnog nasleđa i folklora – običaji, nošnja, ishrana, dijalekti, rukotvorine
- zainteresovanost lokalnog stanovništva, kulturnih institucija i istaknutih pojedinaca za razvoj ruralnog turizma
- bogato kulturno nasleđe, kulturne vrednosti i dobra od kojih su mnoga pod

zaštitom ali i one koje bi trebalo staviti pod izvestan oblik zaštite i svakako u turističku funkciju.

Narodi Vojvodine su, živeći zajedno, godinama prenosili jedni drugima svoje običaje i navike pa su i strategije za razvoj turizma poklanjale veliku pažnju razvoju kulturnog turizma i naravno posebno u ruralnim prostorima Vojvodine. Možda je najbolje poručje koje oslikava razvoj kulturnog turizma prostor uz granicu sa Hrvatskom tj. Zapadni deo Vojvodine. Oblici turizma koji su predložene za ovaj prostor su (Strategiju razvoja kulturnog i ruralnog turizma u opštini Apatin i gradu Somboru 2014):

1. Ruralni turizam - Seoski turizam treba bazirati na boravku u seoskom domaćinstvu, upotpunjenom sa mnoštvom aktivnosti, uživanju u ruralnoj scenografiji, gastronomiji, obilasku istorijskih i kulturnih atrakcija, odlasku na reke, lov, ribolovu, plovidbi čamcem, biciklizmu i dr. Potrebno je formiranje turističkih punktova u selima koja će se baviti ovim vidom turizma. Ruralni turizam ima veliki značaj kako za razvoj turizma tako i za očuvanje i revitalizaciju lokalnih zajednica, očuvanje kulturne i folklorne baštine i ima višestruki pozitivan uticaj na lokalne zajednice sa aspekta ekonomije, socialnog razvoja i zaštite životne sredine.

2. Ekoturizam - Ekoturizam je oblik turizma koji se temelji na aktivnostima turista u predelima očuvane prirode i zaštićenim prirodnim dobrima. Najznačajniji vidovi ekoturizma su: posmatranje ptica (bird watching) - Gornje Podunavlje; foto-safari – Gornje Podunavlje; edukativni turizam; naučno-istraživački turizam.

3. Etno-gastronomski turizam - Za etno-gastronomski turizam najveći značaj će imati tradicionalne seoske etno-kuće sagrađene uglavnom od zemlje, drveta i trske koje su zadržale svoj izgled do današnjih dana opremljene autentičnim nameštajem, etnološkim zbirkama i eksponatima starim više od 150 godina. Etnička šarolikost uslovlila je i postojanje različitih oblika ishrane, pa se i gastronomija javlja kao potencijalna turistička vrednost. Ona se koristi kao motiv za organizovanje manifestacija gde se priprema hrana karakteristična za ovo područje.

4. Kulturni-istorijski turizam - odvijaće se u naseljenom mestu Sombor u kom se nalazi najveći broj evidentiranih kulturnih dobara, kod mesta Batinske bitke na Dunavu kod Bezdana sa rekonstruisanim muzejem i dvorac u Aleksi Šantiću.

5. Manifestacioni turizam – Na teritoriji se organizuje veliki broj manifestacija, muzičkih i etno festivala. Osim popularnosti na domaćem, neki od ovih događaja imaju potencijal i na međunarodnom tržištu zahvaljujući dugoj tradi-

ciji i bogatom sadržaju. Najznačajnije manifestacije su: Somborsko leto, Somborski kotlić, Fijakerijada, ulica starih zanata, internacionalni festival reportaže Interfer, tradicionalna žetelačka svečanost „Dužionica” u Somboru, Bodrog fest u Bačkom Monoštoru, Velikogospojinske večeri itd.

6. Umetnički turizam - osnovu za razvoj ovog vida turizma čine Pozorišni maraton, dečiji muzički festival „Šareni vokali”, galerija „Milan Konjović”, Galerija Kulturnog centra „Laza Kostić”, galerija Save Stojkova i jedan od vodećih ateljea za izradu vitraža u svetu atelje „Stanišić”.

7. Etno turizam - Pogраниčni položaj Sombora je uslovio multietničnost i multikulturalnost koje treba iskoristiti u svrhu razvoja etno turizma (kultura i tradicija 21 nacije - folklor, običaji, narodne nošnje i dr.).

Kako bi se ostvario održivi razvoj turizma ove pogranične regije kroz sinergiju kulture, prirodnih vrednosti i poljoprivrede koji bi bio i pokretač razvoja pomenute regije pa i šireg područja (prekogranična saradnja sa Hrvatskom radi plasiranja zajedničke turističke ponude) potrebno je (Strategiju razvoja kulturnog i ruralnog turizma u opštini Apatin i gradu Somboru 2014):

- Iskorišćavanje predpristupnih fondova za prekograničnu saradnju.
- Promocija kulturnih dobara koja bi podrazumevala revitalizaciju objekata, oživljavanje, unošenje komponente osmišljenih aktivnosti u prostor (izvođenje muzičkih koncerata na autentičnim, starim instrumentima, muzički program vezan za period srednjeg veka, kostimirana muzika i igra, evociranje istorije pojedinih etničkih grupa kroz izložbe odeće i opreme iz različitih perioda, prikaz starih i zaboravljenih zanata).
- Podići turističku uređenost objekata za pružanje usluga u ruralnom i kulturnom turizmu na veći nivo.
- Edukacija lokalnog stanovništva o mogućnostima zapošljavanja kroz bavljenje uslužnim i turističkim delatnostima i poljoprivrednom proizvodnjom.
- Edukacija predstavnika lokalne samouprave i stvaranje bolje saradnje i dijaloga između javnog i privatnog sektora.
- Uključivanje većeg broja registrovanih domaćinstava u regionalne i nacionalne kulturne rute i kreiranje novih (pr. Putevima vina, Putevima starih zanata, Putevima etno zbirki i muzeja, Putevima secesije, Putevima baroka...).
- Pojedinačna promocija naroda kroz gastronomske specijalitete
- Osnivanje tematskih parkova i Panonskog parka mira – kao svojevrsnog inkubatora za razne oblike edukacije, izložbi – koncept mira kroz turizam.

- Povezivanje sa zaštićenim područjima i turističkim destinacijama u susednim državama otvara nove mogućnosti. Raznolikost prirodnih i kulturnih resursa u tom je slučaju još veća, pa bi i konkurentnost na evropskom tržištu mogla biti bolja, nego što je inače na nivou malih i ra scepkanih zaštićenih područja. Potrebno je stvaranje jedinstvene turističke ponude kulturnog turizma sa susednim regijama u Mađarskoj i Hrvatskoj (putevi mira i pomirenja među narodima).

Summary

Tourism as a business activity is constantly developing and represents a leading branch in the world economy. With the development of the market, globalization and clearly defined needs of modern travelers or tourists, there is a differentiation of existing forms of tourism and the emergence of new ones. This fact leads to the inevitability of the occurrence of mass and consequently the multiplication of the impact of tourism on the global level.

Similarly to many other parts of Central and Eastern Europe, rural areas in the territories of Serbia and Croatia represent neglected areas in terms of economic development. They are subject to demographic tendencies of population aging, emigration and reduction of the share of educated people. On the other hand, these areas are potentially very significant. They are characterized by multiculturalism, rich heritage and the will of the local population to change the whole end in a positive direction. Tourism as an opportunity of development, primarily ecotourism, rural and cultural tourism, is noticed. These branches of tourism have minimal requirements for changes in space and for the conversion of land use. By developing ecotourism, rural and cultural tourism in this area, we can not expect mass tourism, but it will bring personal satisfaction to the local population with additional income.

Different cultures are increasingly recognized as the object of interest of many tourists. Due to the globalization process, many cultural features are lost and multicultural areas with preserved old customs become increasingly rare. With the increase in the number of tourists who are looking for authentic, non-massive and even exotic forms of tourism, such areas get their chance. First of all, because of the turbulent history, the region of Vojvodina is home to thirty different cultures. Cultural diversity and preservation is especially pronounced in rural areas of the western part of Vojvodina along the state border with Croatia, known as the region of Gornje Podunavlje (Upper Danube).

The rural areas of the municipalities of Sombor and Apatin could represent an important destination for cultural, rural and eco tourism with a high share

of foreign tourists. The tourist offer would be based on an authentic and unique tourist offer that includes a presentation of multiculturalism, traditional lifestyle, original architecture, cultural heritage and gastronomy as well as natural values that surround the cultural core of the region. The offer of rural and cultural tourism is surrounded by the experience of nature and ecotourism activities in the Nature Reserve Gornje Podunavlje, which is also protected as the Biosphere Reserve (which gives it one of exceptional importance and which is still a rarity in this part of Southeast Europe).

In order to achieve the competitiveness of this tourist region in the spheres of Europe, cross-border cooperation with Croatia is necessary and establishment of an international tourist region in which tourism based on the natural potentials of the Upper Danube region and the Danube River itself, which represents the state border as well, as preserved cultural diversity In rural areas of Serbia and Croatia.

Literatura

1. Boyd, S. (2000). Tourism, national parks and sustainability, Tourism and national parks, Issues and implications, Chichester: John Wiley & Sons, LTD.
2. Fennel, D., A. (1999). Ecotourism: An introduction, London: Routledge.
3. Hadžić, O. (2005). Kulturni turizam, Novi Sad: Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, prirodno-matematički fakultet.
4. Hall, M., & Page, S. (2002). The geography of tourism and recreation - environment, place and space. London & New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
5. Nepal, S. (2000) Tourism, national parks and local communities, Tourism and national parks, Issues and implications, Chichester: John Wiley & Sons, LTD.
6. Pretty, J., & Hine, R. (1999). Participatory Appraisal for Community Assessment: Principles and Methods, UK: Centre for Environment and Society, University of Essex.
7. World Tourism Organization. (1992, June). Tourism Carrying Capacity: Report on the Senior – Level Expert Group Meeting held in Paris, Madrid: WTO.
8. ***Strategiju razvoja kulturnog i ruralnog turizma u opštini Apatin i gradu Somboru. (2014). Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Univerzitet u Novom Sadu. Novi Sad.

Verski identitet

Filip Škiljan*

UDK 322 (497.5)"1941/1945"

VJERSKI PRIJELAZI S PRAVOSLAVNE NA RIMOKATOLIČKU VJEROISPOVIJEST NA PODRUČJU GRADA ZAGREBA I OKO- LICE U PERIODU IZMEĐU 1941. I 1945. GODINE

Sažetak: Autor u tekstu donosi niz informacija o vjerskim prijelazima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Zagreba i okolice u vrijeme Drugog svjetskog rata. Autor donosi podatke na temelju arhivske građe iz Hrvatskog državnog arhiva i Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu. Iz podataka je vidljivo da masovnih vjerskih prijelaza na području Zagreba i okolice nije bilo, odnosno da su molbe na području grada Zagreba podnašane pojedinačno. Iz Urudžbenog zapisnika Nadbiskupskog duhovnog stola vidljivo je da je između 1941. i 1945. na području grada Zagreba podneseno čak 3.717 molbi za vjerski prijelaz, od čega njih 3.077 1941. godine. Uspoređujući popis sačuvan u bilježnici Iskaz vjerozakonskih prijelaza koja se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu vidljivo je da je broj dozvola koje je izdala gradska vlast za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest znatno manji 2.312, dok je u prvoj godini, 1941., i bilo 2.050 vjerskih prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Iz iste je bilježnice vidljivo da je 911 pravoslavnih iz Zagreba zatražilo dozvolu za prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest. Jedan značajan postotak onih koji su tražili prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest bio je u periodu između dva svjetska rata prešao s rimokatoličke na pravoslavnu vjeroispovijest. Razlozi su ležali najčešće u sklapanju drugog braka ili mnogo rjeđe u stjecanju bolje pozicije u društvu. U zagrebačkoj okolici jedino je u župi Vrbovečki Rakovec bilo masovnijih vjerskih prijelaza, ali nije posve jasno da li su pravoslavni iz Lipnice, Salnika i Hudova prešli na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest. U župi Dubrava kod Gradeca također je više bilo vjerskih prijelaza, ali su molbe podnašane pojedinačno.

Ključne riječi: Zagreb, Srbi, Drugi svjetski rat, vjerski prijelazi, NDH

Uvod

Srbi su na područje Zagreba pojedinačno počeli dolaziti već u petnaestom stoljeću. Ipak, značajniji broj Srba na području Zagreba zamjetan je nakon 1781. godine, odnosno nakon patenta o toleranciji Josipa II. Uz Srbe, krajem 18. stoljeća na području Zagreba žive i drugi pravoslavci poput Cincara i Grka. Čini se

* viši znanstveni suradnik, Institut za migracije i narodnosti

ipak, da je već tada najveći broj pravoslavnih bio srpskog podrijetla. Do 1850. godine prema istraživanjima Dimitrija Vitkovića broj Cincara i Grka u pravoslavnoj zajednici sveo se na tek 5% dok su ostalo predstavljali Srbi.¹ Od tada do Drugog svjetskog rata broj Srba na području Zagreba neprestano raste, pa je tako pred Drugi svjetski rat iznosio 13.279 od sveukupno 185.581 stanovnika grada Zagreba što je iznosilo 7,2%.²

Srbi u Zagrebu 1941. godine

Uspostavom NDH započinje najteže razdoblje u povijesti zagrebačkih Srba. Već 11. travnja 1941., dakle svega jedan dan nakon uspostave NDH, u listu Hrvatski narod najavljeno je da »pravedni hrvatski narod suditi ne samo našim vjekovnim neprijateljima Srbima i Srbijancima nego i onim pripadnicima nove Hrvatske, koji su svjesno i zlonamjerno pomagali ove naše neprijatelje«.³ Dana 17. travnja 1941., po uzoru na njemačke naciste, ustaše su donijeli Zakonsku odredbu za obranu naroda i države kojim su ustanovili da svatko »tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina veleizdaje«, a takvoga »ima stići kazna smrti«.⁴ Već 25. travnja Pavelić je donio Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice, a nakon toga 3. svibnja i Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu. Sredinom srpnja ukinut je naziv srpsko-pravoslavna vjera i zamijenjen je s nazivom grčko-istočna vjera. Usporedno s time nove ustaške vlasti otpuštaju veliki broj Srba iz državnih službi, a od 7. svibnja 1941. započelo je i iseljavanje svih Srba i Židova iz sjevernih dijelova grada Zagreba.⁵ Drugom odredbom od 7. svibnja 1941. Srbi su ograničeni u svojem kretanju gradom Zagrebom, pa su se tako mogli kretati samo danju od 9 ujutro do 6 poslije podne. U okviru velike akcije prisilnog iseljavanja Srba iz NDH u Srbiju Srbi su prisilno iseljavani i iz grada Zagreba u tri navrata tijekom srpnja 1941. godine. Tom je prilikom iz Zagreba iseljeno 684 Srba.⁶ Jedan dio Srba se i u kasnijem razdoblju sam iseljavao

1 D. Vitković, Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu, Hronologijsko-istorijski pregled, Zagreb 1985, 119.

2 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd: Direkcija državne statistike, 1938.

3 Hrvatski narod, 11. travnja 1941.

4 Narodne novine, 25. travnja 1941.

5 Hrvatski narod, br. 87, 10. svibnja 1941., str. 5.

6 O prisilnim iseljavanjima Srba iz NDH najbolje vidi u F. Škiljan, Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH, Zagreb 2015. i F. Škiljan, »Progon Srba iz Zagreba i oduzimanje srpske imovine« u: Tokovi historije,

iz Zagreba zbog nesigurne egzistencije. Broj takvih je teško pratiti budući da oni nisu pomno bilježeno, ali postoji bilješka o 267 takvih pojedinačnih iseljenika što nam govori o razmjerima iseljavanja. Srbi u Zagrebu bili su, posebno u proljeće i ljeto 1941. masovno hapšeni. O hapšenjima se doznaje ponešto iz onodobnog tiska. Tako 9. svibnja 1941. u Hrvatskom narodu stoji brojka od uhapšenih 114 četnika i ljudi koji su s njima u vezi u Zagrebu.⁷ Većina uhapšenih je završila u Kerestincu, a potom u Jadovnom. Činjenica da je prema poimeničnom popisu žrtava logora Jadovno iz Zagreba likvidirano 460 osoba, od toga 77 Srba.⁸ Prema istraživanjima dr. Zdravka Dizdara u logoru Danica nedaleko Koprivnice boravilo je najmanje 57 osoba srpske nacionalnosti iz Zagreba, a najveći broj njih ubijen je u Jadovnom.⁹ U logoru Jasenovac je prema istraživanjima djelatnika iz Spomen-područja Jasenovac ubijeno najmanje 46 Srba iz Zagreba tijekom četiri godine postojanja logora.¹⁰ Jedan od oblika terora koji su ustaške vlasti provodile nad pravoslavnim stanovništvom bilo je i prekrštavanje Srba s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest, odnosno vjerski prijelazi.

O odnosu NDH i Rimokatoličke crkve pisano je već na više mjesta, pa stoga ovdje navodim literaturu u kojoj je moguće naći više o toj problematici.¹¹

U ovom članku interes će biti poklonjen upravo vjerskim prijelazima s pravoslavne vjeroispovijesti na rimokatoličku vjeroispovijest koji su obavljani tijekom Drugog svjetskog rata na području grada Zagreba i njegove okolice

sv. 1 (2013.), 85-115.

7 Hrvatski narod, br. 86, 9. svibnja 1941., str. 6.

8 Đ. Zatezalo, Jadovno, kompleks ustaških logora 1941., Beograd 2007, 584-598.

9 Z. Dizdar, »Ljudski gubici logora »Danica« kraj Koprivnice 1941. – 1942.« u: Časopis za suvremenu povijest, god. 34 (2002), sv. 2, 389.

10 Za podatke zahvaljujem kustosu Đorđu Mihoviloviću iz Spomen-područja Jasenovac.

11 Više o prijelazima i odnosu NDH i Rimokatoličke crkve vidi u: I. Goldstein, Hrvatska 1918. – 2008., Zagreb 2008.; J. Tomasevich, Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945., Okupacija i kolaboracija, Zagreb 2010.; J. Krišto, Sukob simbola : Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zagreb 2001., N. Bartulin, »Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.«, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 39 (2007), 228-229; J. Krišto, Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945., knjiga prva – druga, Zagreb 1998.; V. Đ. Đurić, Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida, Beograd 1991.; S. Simić, Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata, Titograd 1958; F. Jelić - Butić, Ustaše i NDH, Zagreb 1978.; F. Škiljan, »Preveravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine«, Tokovi istorije, knjiga I (2014.), 135 – 173; F. Škiljan, »Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotara Križevci u vrijeme NDH«, Cris, XVII/1 (2015), 97-107; F. Škiljan, »Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotareva Pakrac i Daruvar između 1941. i 1945.«, Zbornik Janković 1 (2015), 101-122; F. Škiljan, »Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest u Podravini između 1941. i 1945. godine« Podravina 15/29 (2016), 168-179. F. Škiljan, »Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u NDH (1941.- 1945.) na području arhidiakonata Svetače (Novska, Nova Gradiška, Oriovac)«, Kultura polisa, XIII /31 (2016.), 185-202.

(Samobor, Sveti Ivan Zelina, Velika Gorica, Dugo Selo, Vrbovec, Donja Stubica, Zaprešić).

Geografski okvir

Područje Zagreba i njegove najbliže okolice obuhvaća teritorij od Dugog Sela, Svetog Ivana Zeline i Vrbovca na istoku do Samobora na zapadu. Na jugu je područje Zagreba omeđeno rijekom Kupom od Donje Kupčine do Pokupskog te obuhvaća i područje Turopolja (Velika Gorica i okolica). Na sjeveru su granice Zagreba povučene vrhovima Medvednice.

Broj molbi za vjerski prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest podnesen na području Zagreba i okolice između 1941. i 1945.

Tabela I. Broj podnesenih molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku

Župa	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Brckovljani	0	1	0	0	0	1
Brdovec	12	0	0	0	0	12
Brezovica	0	0	0	0	3	3
Cerje	6	0	0	0	0	6
Donja Kupčina	0	18	0	0	0	18
Donja Stubica	2	0	0	0	0	2
Dubrava	228	157	0	0	0	385
Dugo Selo	45	3	0	0	0	48

VJERSKI PRIJELAZI S PRAVOSLAVNE NA RIMOKATOLIČKU VJEROISPOVIJEST NA
PODRUČJU GRADA ZAGREBA I OKOLICE U PERIODU IZMEĐU 1941. I 1945. GODINE

Gradec	12	5	0	0	0	17
Kašina	1	0	0	0	0	1
Kravarско	0	0	1	0	0	1
Lovrečina	3	1	0	0	0	4
Moravče	0	2	0	0	0	2
Odra	0	3	0	0	0	3
Peščenica	36	0	0	0	0	36
Pisarovinska Jamnica	5	16	0	0	0	21
Pokupsko	4	0	0	0	0	4
Preseka	14	0	0	0	0	14
Rakovec	201	0	0	0	0	201
Resnik	14	0	0	0	0	14
Samobor	9	3	0	0	0	12
Stupnik	5	6	0	0	0	11
Sveta Klara	1	0	0	0	0	1
Sveta Marija pod Okićem	1	0	0	0	0	1
Sveta Nedjelja	1	1	0	0	0	2
Sveti Ivan Zelina	4	0	0	0	0	4
Sveti Martin pod Okićem	3	1	0	0	0	4
Velika Gorica	6	1	0	0	0	7
Vrbovec	5	0	0	0	0	5
Vukovina	7	8	0	0	0	15
Zagreb (sve župe)	3077	544	50	23	23	3717
Zdenčina	0	1	0	0	0	1
Ukupno	3702	771	51	23	26	4573

Vjeroispovijest prema Urudžbenom zapisniku Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu

Grad Zagreb	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Na rimokatoličku vjeroispovijest	2050	215	19	22	6	2312
Na grkokatoličku vjeroispovijest	860	50	1	0	0	911
Na evangeličku vjeroispovijest	50	6	3	0	0	59
Na islam	25	0	0	1	0	26
Na starokatoličku vjeroispovijest	67	0	0	0	2	69
Ukupno	3052	271	23	23	8	3377

Tabela II. Prijelazi prema bilježnici »Iskaz vjerozakonskih prijelaza« iz Državnog arhiva Zagreb¹²

Župa	Broj prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest do kraja 1944.
Brckovljani	1
Dubrava	347
Dubrava (Zagreb)	1
Granešina	14
Kravorsko	1
Lovrečka Varoš	4
Marija Bistrica	3
Odra	4
Oroslavje	3

12 HR-DAZG – 24 GPZ, politički odsjek, Polit 14, Iskaz vjerozakonskih prijelaza (1941. -).

Oroslavje	3
Peščenica	50
Pokupsko	6
Preseka	13
Remete	10
Sesvete	9
Stenjevec	36
Stupnik	11
Šestine	11
Zagreb, Sveti Josip	245
Zagreb, Sveta Marija	56
Zagreb, Sveti Petar (do srpnja 1941.)	310
Zagreb, Majka Božja Lurdska (osnovana 1942.)	2

Tabela III. Broj prijelaznika po župama prema izvještaju pojedinih župnika 1944. godine¹³

U tabeli broj I naveli smo podatke preuzete iz Urudžbenog zapisnika Nadbiskupskog duhovnog stola iz perioda između 1941. i 1945. godine. U tabeli su navedene župe na području katedralnog arhiđakonata, odnosno župe zagrebačkog dekanata, remetskog dekanata, stubičkog dekanata, susedgradskog dekanata i vugrovečkog dekanata. Osim ovih župa u zagrebačku okolicu uvrštene su i župe Dubrava kod Gradeca, Gradec, Lovrečka Varoš, Preseka, Vrbovec, Vrbovečki Rakovec iz Križevačkog dekanata (nekadašnja općina Vrbovec), župe Bedenica, Sveti Ivan Zelina, Veliki Bisag (nekadašnja općina Zelina) iz Zelinskog dekanata te župe Okičkog (nekadašnja općina Samobor) i Odranskog dekanata (nekadašnja općina Velika Gorica) i župe Donja Kupčina, Pisarovinska Jamnica (dijelovi nekadašnje općine Jastrebarsko) i Pokupsko iz Pokupskog dekanata. Župe na području samog grada Zagreba zbrojene su u jednoj rubrici. Ovdje su obuhvaćene katedralna župa Svete Marije, župa Svetog Antuna, župa Svetog Blaža, župa Svetog Ivana, župa Svetog Josipa, župa Krista Kralja, župa Svetog Marka, župa Blaženog Marka Križevčanina, župa Svetog Petra, župa Svete Terezije od djeteta Isusa, župa Marije pomoćnice na Knežiji, župa Svetog Nikole Tavelića na Kustošiji, župa Granešina župa Čučerje, župa Markuševac, župa Remete, župa Šestine, župa Podsused, župa Stenjevec, župa Vrapče i župa Sesvete.

13 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2658/1944.

Iz tabele je vidljivo da je najveći broj molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest bio podnesen 1941. godine. Najveći broj molbi podnesen je na području navedenih župa na području grada Zagreba, njih 3.077. Osim na području zagrebačkih župa nešto značajniji broj molbi zabilježen je 1941. godine na području župe Dubrava (228) i župe Rakovec (201), gdje su postojala autohtona pravoslavna naselja, odnosno gdje su pravoslavni Srbi bili nastanjeni već od 16. stoljeća. Ostale župe u zagrebačkoj okolici nisu imale značajniji broj stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti, pa je i broj prijelaza bio vrlo malen (između 1 i 45). U drugoj godini (1942.) broj molbi za prijelaz je značajno opao, na svega 771, od čega 544 na području zagrebačkih župa. U kasnijim godinama 1943., 1944. i 1945. u odnosu na prvu godina broj podnesenih molbi za vjerski prijelaz sveden je na dvoznamenkaste brojeve u zagrebačkim župama (1943. 50, 1944. 23, a 1945. 26 prijelaza). Iz tabele III gdje su navedeni prijelazi koje spominju župnici u svojim izvještajima Nadbiskupskom duhovnom stolu 1944. vidljiva su pojedina odstupanja od poimeničnih popisa onih koji su podnijeli molbe za prijelaz iz tabele I. Tako je vidljivo da je na području župe Dubrava prešlo do 1944. 347 pravoslavnih vjernika od 385 onih koji su podnijeli molbu za prijelaz, da je na području župe Svetog Josipa u Trakošćanskoj ulici prešlo 245 osoba, a da je na području katedralne župe Svete Marije prešlo je 56 osoba s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Postoje i sumarni popisi u dijelu fonda Nadbiskupski duhovni stol, tzv. Interdijecezalnom vjerskom odboru. Ondje postoje podaci o broju prijelaza do početka 1942. Tako je do 11. veljače 1942. godine broj prijelaza u župi Marije pomoćnice u Zagrebu iznosio 71, od čega ih je 29 bilo s pravoslavne na rimokatoličku, 8 ih je bilo onih koji se s pravoslavlja vraćaju na rimokatoličku vjeroispovijest, 8 ih se vratilo sa židovske vjeroispovijesti na rimokatoličku, 20 Židova je pokršteno, troje se starokatolika vratilo u rimokatoličku vjeroispovijest, jedna je osoba prešla s protestantske vjeroispovijesti na rimokatoličku te je dvoje pravoslavnih dobilo dozvolu za prijelaz.¹⁴ Slični podaci postoje i za župu Dubrava kod Gradeca. Ondje je do siječnja 1942. prešlo 168 pravoslavnih, a još ih je za prijelaz zamolilo 131.¹⁵ Na području Samobora je, prema izvještaju samoborskog župnika do siječnja 1942., od 15 prijelaznika 5 bilo Židova, a 10 pravoslavne vjeroispovijesti,¹⁶ dok je na području Stenjevec od ukupnog broja od 110 prijelaznika početkom 1942. njih 56 bilo sa starokatoličke vjeroispovijesti (ondje je bila posebna jaka starokatolička župa koja i danas postoji), 37 ih je bilo

14 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 114-IVO-1942.

15 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 118-IVO-1942.

16 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 119-IVO-1942.

s pravoslavne i 17 sa židovske vjeroispovijesti.¹⁷ U istom periodu je na području Remeta od ukupno 10 prijelaza, 9 bilo s pravoslavne na rimokatoličku (od kojih se jedna pravoslavna rodila u rimokatoličkoj vjeroispovijesti, pa je kasnije prešla na pravoslavlje) te jedna je Židovka pokrštena.¹⁸ U osobito gusto naseljenoj župi Svetog Blaža u Zagrebu od 859 prijelaza do veljače 1942. bilo je 461 pravoslavnih prijelaznika i 354 Židova.¹⁹ U župi Svetoga Josipa je do veljače 1942. prešlo 22 pravoslavnih od sveukupnog broja od 326 prijelaznika.²⁰ Posebno nam je vrijedna bilježnica sačuvana u Državnom arhivu u Zagrebu u kojoj su zabilježeni svi prijelazi (tabela II). Radi se o dozvolama koje su zagrebačke gradske vlasti izdale za prijelaz pojedincima. Izradom poimeničnog popisa prijelaznika s pravoslavne na grkokatoličku, rimokatoličku, starokatoličku, evangeličku i islam ustanovljeno je da je najveći broj dozvola izdan za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest 1941. godine (čak 2.050 dozvola), potom na grkokatoličku (860 dozvola 1941. godine), dok je broj dozvola izdan 1941. za prijelaz s pravoslavne vjeroispovijesti na islam (25), evangeličku (50) i starokatoličku (67) vjeroispovijest gotovo zanemariv. U 1942. broj dozvola se smanjio, pa je tako izdano svega 215 dozvola za prijelaz na rimokatoličku, 50 na grkokatoličku i 6 na evangeličku vjeroispovijest.²¹ Sljedećih godina broj dozvola je zanemariv u odnosu na prve dvije godine. Treba kazati da je najveći broj podnesenih molbi i dozvola za prijelaz izdan do sredine 1942. kada je uspostavljena Hrvatska pravoslavna crkva, pa su pravoslavni u kasnijem periodu znatno manje tražili dozvole za prijelaz na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest.

Pojedinačne molbe za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest

Prva molba za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području grada Zagreba zabilježena je 17. travnja 1941., dakle svega 7 dana nakon uspostave NDH. Prijelaz je tražio Pavao Rešetar. Radilo se o trgovcu rodom iz Beča koji je »otpaao od Katoličke crkve sklapajući brak u nekatoličkoj crkvi te odgajajući dijete u pravoslavnoj vjeri«. I njegova supruga Blanka, rođena Korvin, po rođenju Židovka koja je 1919. prilikom vjenčanja prešla na pravoslavnu vjeroispovijest, i kći primljene su u rimokatoličku vjeroispovijest nakon pouke »o Bezgrešnom začecu Blažene Djevice Marije, o Crkvi, o Papinstvu, o svetim sa-

17 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 125-IVO-1942.

18 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 129-IVO-1942.

19 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 135-IVO-1942.

20 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 151-IVO-1942.

21 HR-DAZG – 24 GPZ, politički odsjek, Polit 14, Iskaz vjerezakonskih prijelaza (1941. -).

kramentima s osobitim obzirom na sakrament svete pokore i presvete Euharistije, kao i na nerazrešivost svete ženidbe«. Dana 23. travnja 1941. ovaj je prijelaz одобren, a Rešetari su uredno platili 375 dinara biljega.²² Viktorija Mandić traži sa suprugom Konstantinom Mandićem i djetetom Brankom Mandićem prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest 1. svibnja 1941. od župnika Svetog Marka u Zagrebu. Viktorija je rođena kao rimokatolkinja, pa izjavljuje »da popravi počinjeno zlo zatražila sam kod srpskog pravoslavnog paroha u Zagrebu otpusnicu...« te moli župnika župe Sveti Marko u Zagrebu da »na najskrovitiji način«, tj. uz oprost od svih triju navještaja ukrijepi njihov brak nakon prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest. Dana 9. svibnja na sjednici Nadbiskupskog duhovnog stola одобren je prijelaz i ukrijepljenje braka supružnika Mandić.²³ Bilo je i slučajeva gdje su oba supružnika nekada bila rimokatoličke vjeroispovijesti, ali su zbog sklapanja drugog braka stupili u pravoslavnu vjeroispovijest. Takav je slučaj bio sa supružnicima Jagodom i Josipom Purec koji su pokušali isprva sklopiti drugi brak u rimokatoličkoj crkvi, a kada im to nije uspjelo ni u evangeličkoj, pa potom i u starokatoličkoj crkvi, odlučili su se prijeći na pravoslavnu vjeroispovijest. To su uradili 1940. godine, a već 17. svibnja 1941. traže povratak u rimokatoličku vjeroispovijest.²⁴ U pravoslavnoj crkvi sklopili su brak i bračni par Juraj Bocak i Dragica Bocak budući da je Dragica imala prije supruga s kojim je živjela šest godina. Sada župnik župe Svetog Marka u Zagrebu traži za njih oboje prijelaz. Ističe usprkos tome što su prešli na pravoslavlje kako »nikada nijesu imali nikakve veze s pravoslavnom crkvom, nego su i dalje svaku nedjelju zalazili na svetu misu katoličke crkve«. ²⁵ Pomalo je neobičan slučaj Milana i Paule Vraniczany Dobrinović, baruna. Paula je bila udana dva puta, drugi puta u pravoslavnoj crkvi. Kada se željela udati treći puta, njezin sadašnji suprug, barun Milan Vraniczany Dobrinović morao je prijeći na pravoslavnu vjeroispovijest. Sada je nakon smrti njezina prvog supruga, s kojima je bila vjenčana u rimokatoličkoj crkvi, prestala zapreka i barun Vraniczany Dobrinović je tražio da se oni oboje vrate na rimokatoličku vjeroispovijest.²⁶ I Marija Tomay rođena Vergles u Podčetrtku u Štajerskoj želi prijeći s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Ona je bolesna, kako navodi župnik iz župe Svetog Josipa u Zagrebu, pa moli da se što

22 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3699/1941 i 4239/1941.

23 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4250/1941.

24 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4860/1941.

25 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6242/1941

26 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6625/1941

prije vrati, »da ne umre u krivoj vjeri«. ²⁷ I Vilim Prelčec bio je po rođenju rimokatolik. Međutim, došao je u Sarajevu u sukob s vojničkim vlastima kao dezertar, ali mu je obećano da će dobiti stalno zaposlenje u policiji i oprosteno od sukoba s vojskom, ako prijeđe na pravoslavnu vjeroispovijest. Već 1938. želio se vratiti u rimokatoličku vjeroispovijest, ali mu to nije uspjelo, pa sada ponovno traži povratak u Rimokatoličku crkvu tim više što su mu i supruga i djeca rimokatoličke vjeroispovijesti. ²⁸ Slučaj dr. Srećka Zanelle je specifičan. Njega su kao liječnika koji je prešao na pravoslavnu vjeroispovijest još dodatno optužili da je bio član masonske lože što je on opovrgavao. Kao liječnik u rodilištu morao je dokazivati da nikada nije vršio abortuse i da se ravnao prema principima rimokatoličke crkve. Zanimljivo je da Zanella nije prešao na pravoslavlje zbog drugoga braka, već zbog sukoba s kapelanom i časnom sestrom prilikom krštenja njegova sina Davora. Tako je Zanella i sina krstio u pravoslavnoj crkvi. ²⁹ Prijelaze su tražile i osobe koje su bile poznatije u javnom životu međuratnog perioda. Fran Zavrnik, sveučilišni profesor, inače Slovenac po podrijetlu također je tražio prijelaz za sebe i svoju obitelj s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. On je 1921. godine prešao na pravoslavnu vjeroispovijest zajedno sa suprugom i djetetom, a djeca koja su rođena nakon 1921. krštena su već u pravoslavnoj crkvi. Njih je 1941. podučavao franjevac Benjamin Balaško koji im je izdao i potvrdu o tome da su poučavani o istinama katoličke vjere. ³⁰ Slučaj Karla Lepeja i Marije Šašović pokazuje da su prijelazi na pravoslavnu vjeroispovijest u međuratnom periodu znali biti čisto praktične prirode. Tako su njih dvoje sklopili brak u Nikšiću u Crnoj Gori u pravoslavnoj crkvi iz razloga što je najbliža rimokatolička crkva bila udaljena 75 kilometara. Brdovečki župnik je tražio da se odobri Mariji Lepej prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. ³¹ Bilo je i slučajeva da su supružnici prelazili na različite vjeroispovijesti. Tako je Jovanka Miljević, koja se prije prijelaza na pravoslavnu vjeroispovijest zvala Ivka Miljević, željela vratiti u rimokatoličku vjeroispovijest, a njezin sin Želimir i suprug Jovan željeli su biti primljeni u grkokatoličku vjeroispovijest. ³² Bilo je i ekstremnih slučajeva poput onoga Zdenka Beneša koji je rođen kao Židov koji je prešao na pravoslavnu vjeroispovijest 1938. godine zajedno sa suprugom Elzom, rimokatolkinjom koja je prilikom ženidbe prešla na židovsku vjeroispovijest. Župni ured Svetog Josipa preporučio je njih-

27 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6563/1941

28 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4863/1941.

29 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6838/1941

30 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 10251/1941.

31 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9487/1941

32 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9092/1941.

vu molbu te im je odobren prijelaz krajem kolovoza 1941.³³ Sličan slučaj je imala i Zlata Jezdić, rođena kao Židovka u Gradini kod Virovitice koja je 1932. godine radi udaje za pravoslavca Milana Jezdića prešla na pravoslavlje. Milan Jezdić je završio u logoru 27. srpnja 1941., a Zlata ne zna gdje. Sada moli Nadbiskupski duhovni stol preko župe Svetog Petra da je prime u rimokatoličku vjeroispovijest.³⁴

Bilo je i mnogo slučajeva kada su čitave obitelji i osobe koje su rođene u pravoslavnoj vjeroispovijesti tražile prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Vrlo je zanimljiv slučaj inženjera Vladimira Potočnjaka koji je zajedno sa suprugom Dankom r. Muačević tražio prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Potočnjak i njegova supruga nikada nisu pripadali rimokatoličkoj crkvi, a djecu su također krstili u pravoslavnoj crkvi. Župnik crkve Svetog Blaža toplo je preporučio njegov prijelaz jer je Potočnjak već više godina predsjednik inženjerske komore. »Sada je imenovan povjerenikom inženjerske komore, jer je hrvatskim vlastima poznat kao radikalni Hrvat.« Navodno je Potočnjak učinio mnoge usluge župi Svetoga Blaža, a župnik se vrlo iznenadio kada je saznao da Potočnjak nije katolik, jer je navodno posjećivao katoličke mise kao i njegova supruga.³⁵ I Ilija Čokrlić, konobar i njegova supruga Leposava Čokrlić sa kćerkom Željkom tražili su prijelaz kod župe Svetog Blaža. Župniku su svoju iskrenu namjeru potvrđivali činjenicama što su često polazili rimokatoličku crkvu, kupovinom Glasnika Svetog Antuna te Leposavinim hodočašćenjem u Mariju Bistricu.³⁶ Sličan je slučaj i s obitelji Jefimija Rankova. On je kao pravoslavan izgubio službu u vodovodu i nakon toga je završio u bolnici u Vrapču. Sada njegova supruga Anđelka Rankov i dijete Radivoj traže za sebe i za njega prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Župnik iz župnog ureda Krista Kralja zatražio je od Nadbiskupskog duhovnog stola da smije prevesti na rimokatoličku vjeroispovijest dijete i suprugu Jefimija Rankova, a za njega je napisao da će prijeći nakon što bude poučen katoličkim istinama u bolnici u Vrapču. Sasvim je sigurno da se Jefimijeva supruga nadala da će to pomoći njezinu suprugu da se vrati na posao.³⁷ I Nada Jonke, rođena u Vrbovskom kao pravoslavna odlučila je nakon Zakonske odredbe o prijelazu s jedne vjere na drugu početkom svibnja 1941. prijeći s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Nada je udana za rimokatolika, ali se njezini roditelji nisu slagali s time da

33 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12470/1941.

34 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1521/1942.

35 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4731/1941

36 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5898/1941

37 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6109/1941.

ona prijeđe na rimokatoličku vjeroispovijest. Međutim, »sada su njezini roditelji otišli u Srbiju te oni više nemaju ništa proti njezinoj namjeri«. Na poledini dokumenta naznačeno je »affirmativno«, a prijelaz je odobrio osobno nadbiskup Alojzije Stepinac.³⁸ Jelena Brölich potječe iz znamenite zagrebačke obitelji Gavella. Njezin suprug i kći su rimokatolici, pa je i ona tražila prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Župnik župe Sveti Marko ističe kako Jelena pohađa dva tjedna poduku iz rimokatoličkog vjeronauka i kako »sa pravoslavnima nema nikakve veze« te da se kreće u rimokatoličkom društvu. Župnik također ističe da je Jelena »pokazivala zanimanje za katolički nauk, pa postoji moralna sigurnost da će ona te vjerske dužnosti točno izvršavati«. I kod Jelene Brölich Stepinac je osobno potpisao prijelaz 27. svibnja 1941.³⁹ Za maloljetnu pravoslavnu Miru Kunc župnik iz Markuševca je potvrdio da redovito pohađa vjeronauk i da »znade vjeronauk i vjerske istine gotovo najbolje u svojem razredu«. Stoga je smatrao da je nepotrebno da dolazi na poduku iz rimokatoličkog vjeronauka u župu Svetog Marka u Zagreb.⁴⁰ Župnik u Sesvetama moli za prijelaz Rade Vidovića, oružničkog podčasnika, koji je zbog svoje pripadnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi otpušten iz službe. Vidović bi se želio vratiti u službu, kako piše župnik i ističe kako to ne bi bio valjan razlog za njegov prijelaz, ali kako Vidović tvrdi da njegova žena, koja je prije vjenčanja bila rimokatoličke vjeroispovijesti, i djeca drže do Rimokatoličke crkve, pa stoga preporučuje da Vidović dobije dozvolu za prijelaz. Vidović koji je ostao bez zaposlenja moli oslobođenje od plaćanja takse za vjerski prijelaz⁴¹ I Đuro Posilović iz Dubrave kraj Gradeca tražio je krajem travnja zajedno sa suprugom Milicom ispis izvoda iz knjige prijelaznika i iz knjige krštenih od paroha u Hrvatskoj Kapeli i paroha u Srijedskoj. Međutim, parosi su odbili ispisati te podatke prvi put krajem travnja 1941., a drugi puta početkom svibnja 1941. očito ne želeći da se njih dvoje ispišu iz pravoslavne vjeroispovijesti. Nakon toga su Posilovići tražili primitak u rimokatoličku crkvu kod župnika u Dubravi kod Gradeca te su krajem svibnja 1941. oboje tu dozvolu i dobili.⁴² Molbe za prijelaz podnosila su i djeca roditelja koji su prešli zbog drugog braka na pravoslavnu vjeroispovijest. Takav je slučaj bio s Franjom Zormanom čiji je otac njega, kako šestogodišnjaka, 1927. godine preveo na pravoslavnu vjeroispovijest. Sada kada je otac poginuo negdje na ratištu, Zorman se vratio svojoj majci u Zagreb i tražio

38 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5186/1941.

39 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5449/1941.

40 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5530/1941.

41 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5605/1941.

42 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5465/1941.

prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.⁴³ Braća Mihajlovići, podrijetlom iz okoliše Lasinje, radnici u Zagrebu, tražili su u srpnju 1941. prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest prije svojega vjenčanja, jer su se sva trojica 1941. željeli vjenčati u rimokatoličkoj crkvi.⁴⁴ I sin arhijerejskog namjesnika dr. Bogdan Oklopđžija tražio je prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest za sebe i za svoju kćer. Dozvolu za prijelaz dobio je od župnika u Remetama baš kao i Gajo Omčikus, zagrebački trgovac, posjednik vile na Okrugljaku 1.⁴⁵ Pojedini su franjevci i dominikanci pisali izjave da su poučili neke prijelaznike istinama rimokatoličke vjere te da su oni dovoljno poučeni da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. Takav je bio otac Vinko Kumičić iz dominikanskog samostana na Maksimiru. Na temelju tih potvrda župnici su tražili dozvole za prijelaz pojedinaca bez da su ih oni osobno poučili.⁴⁶ Stjepan Galogaža, inače znameniti književnik, tražio je također prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest u crkvi Svetog Marka u kolovozu 1941. što mu je ubrzo i odobreno.⁴⁷ Galogaža je kao komunist i Srbin 1944. stradao u Jasenovcu. U listopadu 1941. prelaze i Marko Lukačić, slastičar iz Samobora, i njegova obitelj. Oni su prije prijelaza nabavili sve potvrde: Nadbiskupskom duhovnom stolu poslani su za njih čak tri potvrde o njihovom dobrom i moralnom ponašanju i to od gradskog poglavarstva u Samoboru, kotarskog poglavarstva u Samoboru i od Ustaškog logora u Samoboru.⁴⁸ Marica Djonlija molila je za prijelaz sebe, supruge i kćeri Milice. Suprug se nalazi u internaciji i on joj piše kratko pismo u kojem stoji da neka se obrati u lokalni rimokatolički ured u Svetoj Klari da prijeđu ona i djeca na rimokatoličku vjeroispovijest.⁴⁹ Neki poput Paule Pavlović i Steve Ljubojevića, ljubavnika, nisu mogli dobiti svjedodžbu o čestitosti jer Stevo Ljubojević nije mogao doći do svojeg rodnog sela da podigne krsni list. Ipak, župnik župnog ureda Svetoga Antuna u Zagrebu zaključio je da je njihova svjedodžba o čestitosti pohvalni iskaz svih susjeda o njihovom životu i ponašanju. »Uvjerio sam se da su siromašni, ali čestiti ljudi, koji zaslužuju da im se pomogne, da urede svoje obiteljsko pitanje ponajviše za dobro djece, koja svaki dan dolaze pitati što je s njihovom molbom.«⁵⁰ Slučaj Avrama Pijevca iz Lukarišća kod Dugog Sela

43 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5659/1941.

44 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7934/1941.

45 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8308/1941. i 8309/1941.

46 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8948/1941

47 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12387/1941.

48 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17654/1941.

49 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 16131/1941.

50 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 16209/1941.

govori o tome da su oni koji su izgubili službu u NDH jedva spajali kraj s krajem. Zbog njegova siromaštva župnik iz Dugog Sela je zamolio Nadbiskupski duhovni stol da se Pijevca i njegovu djecu oslobodi plaćanja taksa. Očito se Pijevac, koji je bio otpušten iz žandarmerije, nadao da bi mogao vratiti natrag u službu.⁵¹

I Ilija Juranović, radnik na pilani Filipa Deutscha iz Turopolja, zatražio je prijelaz u rimokatoličku vjeroispovijest u župi u Vukovini. Ondje ga je župnik najtoplije preporučio Nadbiskupskom duhovnom stolu napisavši kako će to biti jedan katolik više »ne samo u knjizi prijelaza već i u istini«. ⁵² Vukovinski župnik želio je pomoći i Danici Mežnarić rođenoj Blatnik kojoj je ljubavnik s kojim je živjela pravoslavne vjeroispovijesti u selu Podgorje kod Vrginmosta poginuo u kolovozu 1941. Danica je željela troje djece koje je imala s tim čovjekom prevesti na rimokatoličku vjeroispovijest. ⁵³ Vukovinski župnik nije uvijek bio tako blagonaklon prema pravoslavcima. Rijetko kada koji podnositelj molbe za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest nije bio u potpunosti poduprt u svojoj molbi od strane lokalnog župnika. Takav slučaj zabilježen je upravo u župi Vukovina u Turopolju. Vukovinski je župnik sa lokalnim učiteljem u Mraclinu imao sukob još prije proglašenja NDH. On je nadbiskupu Stepincu u Zagrebu još krajem 1940. napisao pismo u kojem traži premještaj pravoslavnog učitelja Bogdana Vidovića iz Mraclina. Njemu je smetalo što je Vidović dao krstiti svoju djecu u pravoslavnoj crkvi u Sisku, a smatrao je da »pravednost i poštenje traže, da imaju hrvatska djeca (sic!) hrvatske nastavnike, odnosno rimokatolike, pošto je spomenuto selo 100% katoličko. Na cijeloj školi nema niti jednog pravoslavnog djeteta (sic!)! Većina ljudi traži katoličke učitelje!« Vidović je kada su se promijenile prilike zatražio prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest te je počeo voditi djecu iz škole u crkvu. Međutim, vukovinski župnik mu nije zaboravio to što prije nije držao do njega i rimokatoličke crkve u Vukovini. Stoga njegovu molbu nije želio preporučiti Nadbiskupskom duhovnom stolu. Ipak, istaknuo je u svojem pismu Nadbiskupskom duhovnom stolu da je Vidović »pjevala u crkvenom zboru« i da je »nakon preokreta vodio djecu u crkvu, no nikada prije«. Župnik je bio spreman ipak popustiti i predložiti da je Vidoviću i njegovoj supruzi i djetetu omogućiti prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, ali je i dalje zahtijevao da ga se udalji iz Mraclina. Vidović je početkom kolovoza 1941. primljen u rimokatoličku crkvu.⁵⁴

51 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 15996/1941

52 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 10846/1941

53 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8635/1942.

54 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 11596/1941.

Bilo je i prijelaza u kasnije doba. Ipak, bili su znatno rjeđi, a vrlo često se radilo o prijelazima djece, ratne siročadi, koja nisu imala više kontakte sa svojim roditeljima. Bosiljka i Stevo Sudar, djeca od sedam i dvanaest godina, su došli nakon ratnih sukoba između partizana i ustaša 1942. na području zapadne Slavonije iz sela Kusonje u Moravče kod Janka Hasana na prehranu, kako piše lokalni župnik. Župnik zna da se radi o maloljetnoj djeci, a kako je »za prijelaz nužno da imade prelaznik iskrenu želju za prijelaz i dozvola ordinarijata«, traži da mu Nadbiskupski duhovni stol da dozvolu da prevede to dvoje djece na rimokatoličku vjeroispovijest. Nadbiskupski duhovni stol je predložio odgađanje njihovog prijelaza budući da roditelji nisu sa njima te je predloženo da djeca »za sada pohađaju crkvu i da budu poučavana katoličkim istinama, a kada volja bude toliko jaka i istinita kod te djece, neka se župnik ponovno javi Ordinarijatu.⁵⁵ Kateheta iz Brezovice Ljudevit Debeljak moli u siječnju 1945. Nadbiskupski duhovni stol za prijelaz troje djece s Kozare koji nisu imali veze sa svojim roditeljima, a koji su se nalazila kod časnih sestara u Brezovici.⁵⁶

Jedini masovniji prijelaz u okolici Zagreba bio je na području župe Vrbovečki Rakovec između Vrbovca i Svetog Ivana Zeline. Ondje su između 11. i 18. srpnja 1941. 194 osobe podnijele molbe za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest prema popisu koji postoji u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu.⁵⁷ Nije posve jasno da li su ove osobe zatražile prijelaz na rimokatoličku ili na grkokatoličku vjeroispovijest kada se jedan dio tih pravoslavnih spominju i u popisima Grkokatoličke crkve. U popisima Grkokatoličke crkve upisani su u listopadu 1941. godine, dok su u popisima Rimokatoličke crkve upisani u srpnju iste godine. Međutim, nisu sve osobe upisane na oba popisa tako da nije moguće sa sigurnošću ustvrditi koliko ih je stvarno prešlo na rimokatoličku, a koliko na grkokatoličku vjeroispovijest.⁵⁸ Indikativno je da je grkokatolički biskup Janko Šimrak u srpnju 1942. tvrdio da je u Lipnici, odakle je bio i najveći broj prijelaznika, od 30 kućnih brojeva čak 26 prešlo na grkokatoličku vjeroispovijest.⁵⁹ Na području Dubrave kod Gradeca, gdje je također bilo relativno mnogo prijelaza, molbe su bile podnašane

55 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 13197/1942.

56 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 157/1945.

57 Vidi NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9453/1941, 14706-14760/1941.

58 Prema iskazu Janka Šimraka organima OZNE nakon Drugog svjetskog rata vidljivo je da na većini novouspostavljenih grkokatoličkih župa nije bio izvršen formalni prijelaz pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest. Dakle, o prijelazu nije postojao pisani trag osim popisa koji je načinjen za pojedine grkokatoličke župe. S. Bunjevac, Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i »prekrštavanju« Srba u NDH, Glas koncila, 21 (1613), 22. svibnja 2005.

59 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezanski vjerski odbor, 238-IVO-1942.

pojedinačno, pa iako je molbi bilo blizu 400, ne možemo govoriti o masovnim vjerskim prijelazima.

Zaključak

Grad Zagreb je prije rata imao, kao što je spomenuto 13.279 stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti. Prema podacima koji su prikupljeni u Nadbiskupij-skom arhivu u Zagrebu s pravoslavne je vjeroispovijesti na rimokatoličku prešlo u župama grada Zagreba 3.717 osoba. Od toga je zacijelo, najmanje 1/3 bila prije Drugog svjetskog rata zbog sklapanja drugog braka ili zbog postizanja boljeg položaja u društvu prešla s rimokatoličke na pravoslavnu vjeroispovijest. Broj od 8 prijelaznika koji su se vratili iz pravoslavne u rimokatoličku vjeroispovijest te broj od 29 prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u zagrebačkoj župi Marije Pomoćnice govori o odnosima onih koji su se vraćali na rimokatoličku vjeroispovijest, odnosno o broju onih koji su od rođenja bili pravoslavni, pa su sada prelazili na rimokatoličku. Za razliku od dijelova Hrvatske gdje su Srbi činili autohtono stanovništvo, u Zagrebu su pravoslavni bili uglavnom doseljenici, pa u gradu nije bilo masovnih prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest. Radilo se, dakle, o pojedinačnim molbama koje su podnošene za pojedince i obitelji. U zagrebačkoj okolini prijelaza je bilo još manje. Jedino u župama Dubrava kod Gradeca i Vrbovečki Rakovec bilo je nešto više prijelaza jer su u pojedinim selima koja su potpadala pod te župe živjeli Srbi od 16. stoljeća. Prijelazi na grkokatoličku vjeroispovijest zabilježeni su tek u iskazu vjerozakonskih prijelaza u bilježnici iz Državnog arhiva u Zagrebu gdje je poimenično pobrojano 911 izdanih dozvola za prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest te određeni broj osoba u Lipnici, Salniku i Hudovu u župi Vrbovečki Rakovec. Međutim, kao i u slučaju prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest, pitanje je da li su i ovi prijelazi uistinu realizirani, ili su samo izdane dozvole, a prijelaz nikada nije ostvaren. U svakom slučaju, broj od nešto manje od 4.000 molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest govori o učestalosti te pojave u ljeto 1941., odnosno u jesen i zimu iste godine i početkom 1942. na području Zagreba. Nakon 1942. broj molbi za vjerski prijelaz naglo će opasti zbog osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve, a i oni koji će tražiti prijelaz uglavnom su bili povratnici na rimokatoličku vjeroispovijest. Uspoređujući oblik vjerskih prijelaza u gradu Zagrebu s ostalim dijelovima Zagrebačke nadbiskupije moguće je zaključiti da sličnosti postoje jedino s gradom Varaždinom gdje pravoslavni također nisu bili autohtoni, odnosno gdje je bilo mnogo onih koji su prije Drugog svjetskog rata prešli s rimokatoličke vjeroispovijesti na pravoslavnu, pa su se nakon 1941. vratili u rimokatoličku vjeroispovijest. U ostalim sredinama, gdje su Srbi bili autohtoni, odnosno gdje su

živjeli u susjedstvu s Hrvatima stoljećima (kao na primjer u zapadnoj Slavoniji, Požeškoj kotlini, na Baniji, na sjevernom Kordunu, u Podravini, u bjelovarskom kraju, na Bilogori i u Moslavini) bilo je i masovnih prijelaza, gdje su prelazila čitava sela čega u neposrednoj blizini Zagreba, s izuzetkom tri mala naselja u župi Vrbovečki Rakovec, nije uopće bilo.

Summary: The author in the text brings a pieces of information about conversions from the Orthodox to the Roman and Greek Catholic faith in the area of Zagreb and its surroundings during World War II. The author delivers data based on archival material from the Croatian State Archives and the Archdiocesan Archives in Zagreb. It is apparent from the data that there were no mass conversions in the area of Zagreb and its surroundings and that the applications for conversion in the area of Zagreb were submitted individually. From the material from Archdiocesan Archives in Zagreb it is apparent that between 1941 and 1945, in the city of Zagreb were 3,717 requests for religious conversion from Ortodox to Roman and Greek Catholic faith.

Key words: Zagreb, Serbs, Second World War, Religious conversions, Independent State of Croatia

Tatjana Pivac¹

Ivana Blešić²

UDK 726:271.28(=163.41) (497.5)

ZNAČAJ PRAVOSLAVNIH OBJEKATA U DALMACIJI U OČUVANJU TRADICIJE SRPSKOG STANOVNIŠTVA IZ UGLA RASELJENIH LICA

Abstrakt. Mnogobrojni stari pravoslavni manastiri odražavaju bogatu kulturu i istoriju srpskog naroda. Predstavljaju duhovna staništa, kulturna središta i narodna zborišta. Nekada su predstavljali i bogate riznice, a danas opstaju u teškim uslovima. Istraživanje sprovedeno za potrebe ovog rada imalo je za cilj da ispita stavove raseljenih lica iz Dalmacije prema značaju verskih objekata za očuvanje tradicije srpskog stanovništva, ali i njihov značaj za razvoj turizma. Anketno istraživanje je sprovedeno od 10. do 20. jula 2017. godine na teritoriji opštine Novi Sad u kojoj živi veliki broj raseljenih lica iz Dalmacije.

Ključne reči: pravoslavni objekti, Dalmacija, srpsko stanovništvo, tradicija

Uvod

Dalmacija je smeštena na središnjem delu Jadranskog primorja, a svojim najvećim delom graniči se sa Bosnom i Hercegovinom na severu, odnosno Crnom Gorom na istoku. Dalmacija se odnosi na područje od Velebita na severu do Konavala, odnosno rta Oštro na jugu, uključujući ostrvo Pag i sva istočnojadranska ostrva jugoistočno od Kvarneričkih vrata. Dalmatinska Zagora smeštena je između primorsko-mediteranskih planina Kozjak, Vilaja i Mosor, a otuda joj potiče i ime "iza gore" - "Zagora". Prostire se u zaleđu zadarskog, šibenskog i splitskog primorja do reke Čikole. Sela su mala i depopulacijskog karaktera, baš kao i mesta Knin, Sinj, Drniš i Benkovac. Dalmacija se prostire na površini od oko 12.260 km² ili na oko 22 % površine Hrvatske.

Srbi u Dalmaciji su pre ratnih dešavanja u Hrvatskoj (1991-1995) bili veoma brojni. Prema popisu iz 1991. godine, bilo ih je 114.801, odnosno 12,06% stanovništva Dalmacije, ne računajući 1,4% Jugoslovena. Srbi su rasprostranjeni u oblastima: Ravni Kotari, Bukovica, Kninska Krajina, Drniška Krajina, Vrlička Krajina, Cetinska Krajina, Zagora, Imotska Krajina i Neretvanska oblast. Popis stanovništva u bivšoj Jugoslaviji 1991. godine je sproveden nekoliko meseci uoči

1 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

2 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

rata, zbog čega je njegov značaj izuzetan. To je poslednji popis na kome su Srbi u Dalmaciji, i uopšte u Hrvatskoj, imali veliku brojnost. Najveća populacija Srba se nalazila u severnom delu Dalmacije (preko 90%), dok je daleko manji broj bio u okolini Imotskog i u oblasti Neretve (<https://www.zapadnistrbi.com/zapadni-srbi/republika-srpska-krajina/dalmacija/28-srbi-u-dalmaciji?showall=1>).

Raseljavanje iz Hrvatske

Raseljavanje se razlikuje od drugih oblika migracija jer uključuje upotrebu sile. Prisilni migranti su raseljeni usled ratnog sukoba, individualnog proganjanja ili masovnih kršenja ljudskih prava. Za razliku od ekonomskih migranata, prisilno raseljena lica nemaju izbora osim da potraže spas i zaštitu u bekstvu. Međunarodna zajednica je odavno uvidela potrebe izbeglica za specijalnom zaštitom, kao i razvijeno međunarodno pravo koje bi trebalo da štiti njihova prava. Raseljavanje se dešava unutar jedne zemlje ili između zemalja. Lica koja su raseljena unutar svoje zemlje se nazivaju interno raseljena lica (IRL). Lica koja beže od progonstva ili ratnog sukoba preko međunarodno priznatih granica se nazivaju izbeglicama (Novy, 2011). Najmasovnija međunarodna migraciona kretanja unutar granica Balkana su se odnosila na stanovništvo koje je tražilo zaštitu za vreme ratnih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Najveći deo tih migracionih tokova se kretao od Hrvatske i Bosne i Hercegovine ka Srbiji i od Bosne i Hercegovine ka Hrvatskoj (Bonifazi, 2011). Što se tiče hronologije izbeglištva iz Hrvatske u Srbiju primetno je da je posle 1991, kada je u Srbiju izbeglo 16,2% ukupno izbeglih iz Hrvatske u Srbiju, u naredne tri godine izbeglištvo iz ove republike jenjavalo i prepolovljavalo se u svakoj narednoj godini, da bi nagli vrhunac dostiglo u toku "Oluje", oružane operacije hrvatske vojske početkom avgusta 1995, kada je pokrenuto više od polovine danas prisutnih izbeglica (54%) iz Hrvatske (Đurđev, Bubalo Živković, 2011). Između tri makro regiona Srbije najviše izbeglica iz Hrvatske u Srbiju odabralo je region Vojvodine, njih 107.105 ili 54,1%. Razlozi za takav izbor su prostorna blizina, ali i kulturna blizina jer je upravo iz istih krajeva Hrvatske 1948. godine kolonizovano 52.929 lica, te su novi prognanici računali na pomoć rođaka i poznanika (Đurđev, 1995).

U opštinu Novi Sad došlo je 21.005 lica, a više od deset hiljada izbeglica došlo je još i u opštinu Beograd-Zemun, njih 15.389. Više od 5000 izbeglica došlo je u još 11 opština (Sombor, Stara Pazova, Indija, Beograd-Novigrad, Beograd-Čukarica, Ruma, Šid, Beograd-Palilula, Subotica, Pančevo i Beograd-Voždovac), a po više od hiljadu izbeglica izabralo je još 40 opština. U te, ukupno 53 opštine, izbeglo je 201.216 lica ili 86,3% svih izbeglica iz Hrvatske. Izbeglice su registrovane u svim opštinama Centralne Srbije i Vojvodine, dok za Kosovo i Metohiju

nedostaju podaci, iako je razložno pretpostaviti da su izbeglice dolazile i u neke od tih opština (Đurđev, Bubalo Živković, 2011). U Hrvatsku se vratilo svega 7% srpskog stanovništva (Novy, 2011)

Pravoslavni manastiri u Dalmaciji

Pravoslavni stanovnici u primorskim gradovima i na dalmatinskim ostrvima sreću se još u ranom srednjem veku. Bili su to uglavnom pravoslavni Grci, a kasnije u XIV, XV i XVI veku, postoje i kolonije Srba. Najstariji hramovi Srpske pravoslavne crkve u Dalmaciji datiraju iz vremena prvih seoba u te krajeve dok je, po tvrđenju episkopa Milaša, u Splitu sve do 1185. godine postojala pravoslavna crkva Uspenija Bogomaterne.

U XIV veku osnovana su tri srpska manastira: Krupa (1317), Krka (1350) i Dragović (1395), koji postaju duhovna središta, kulturna stecišta i nacionalna zborišta srpskog naroda u Dalmaciji.

Manastir Krupa nalazi se podno Velebita, blizu izvora istoimene reke. Godine 1317. započeta je gradnja najstarijeg manastira Krupe, donacijama srpskog kralja Stefana Milutina i sledeća dva Stefana Uroša III Dečanskog i Dušana Silnog. Manastir su osnovali monasi koji su izbegli iz bosanskog manastira istog imena i to je najstariji pravoslavni hram u Dalmaciji. Često je stradao u raznim najezdama, ali je uvek i obnavljan.

Manastir Krka je smešten tri i po kilometra istočno od Kistanja, u kanjonu reke Krke. Ovaj drevni manastir podigla je 1350. godine srpska princeza Jelena, sestra cara Dušana, udata za hrvatskog kneza Mladena II Šubića, posvetivši ga Sv. arhangelu Mihailu. Predanje kaže da su manastir na današnjem mestu osnovali monasi prispeli iz Svete Zemlje i to iz manastira Sv. arhistratiga Mihaila, kojeg je tamo podigao kralj Milutin. Njih je na to nagovorio ispovednik princeze Jelene, monah Ruvim. Manastir Krka je središte verskog života srpskog naroda u Dalmaciji. Godine 1615. u manastiru Sv. Arhangela Mihaila otvorena je, po nekim izvorima, prva srpska srednjoškolska ustanova, a zvala se gimnazija, tj. Bogoslovija. Sa malim periodima prekida i promenom mesta, 1647. godine, kada su se monasi iz Krke sklonili najpre u Šibenik, pa u Zadar, pošto je zapretila turska opasnost, Krčka Bogoslovija nastavila je svoj skoro četiri veka dug rad i nakon najnovijeg rata, u izbeglištvu, u Divčibarama i Srbinju.

Manastir Dragović je podignut 1395. godine. Osnovali su ga vojnici bosanskog kralja Tvrtka I, po povratku sa Kosova. Smešten uz reku Cetinu, nedaleko

Vrlike, u više navrata je doživljavao teška vremena i do sada je tri puta premeštao svoje temelje. Manastir je opustošen u najezdi Turaka 1480. godine. Obnovljen je nakon dvadeset godina.

Manastir Sveta Lazarica na dalmatinskom Kosovu. Zbog daljine i broja vernika davno se osećala potreba za podizanjem još jednog hrama u Kosovskoj dolini. Zalaganjem i inicijativom velikog graditelja i zaslužnog vladike Stefana Kneževića (1853—1890) počelo je 1874. godine zidanje nove crkve u selu Zvejrincu, na glavici, u Kosovu (desetak kilometara južno od Knina). Te iste godine je vladika Stefan osvetio temelje ove crkve i posvetio ih sv. Joakimu i Ani. Međutim, kada je hram bio završen, Vladika je promenio patrona i ovu crkvu posvetio Svetom Velikomučeniku Srpskom Knezu Lazaru.

Manastir Svetog Vasilija Ostroškog Crnogorci. Po blagoslovu Njegovog Preosveštenstva Episkopa dalmatinskog G.G. Fotija osnovan je novi manastir u Eparhiji dalmatinskoj i to manastir Svetog Vasilija Ostroškog u selu Crnogorci pored Imotskog. Manastir je podignut 1988. godine. Ovaj manastir je peti manastir u Eparhiji dalmatinskoj i duhovni je centar Imotske krajine.

Manastir Svete velikomučenice Nedjelje. Njegovo Preosveštenstvo Episkop dalmatinski G.G. Fotije služio je 17. jula 2005. godine svetu Arhijerejsku Liturgiju u zavetnom hramu Svete velikomučenice Nedjelje u Oćestovu. Tom prilikom je ovaj hram proglašen ženskim manastirom. Tako je manastir Svete velikomučenice Nedjelje postao šesti manastir i prvi ženski manastir u Eparhiji dalmatinskoj. Ovom poznatom dalmatinskom saboru kao i proglašenju manastira Oćestova prisustvovalo je nekoliko hiljada vernika koji po tradiciji dolaze na hodočašće ovoj svetinji (<http://www.eparhija-dalmatinska.hr/Manastiri-L.htm>; http://www.benkovac.rs/appendix_single.php?appendix_id=54&dcontent_id=23).

Metodologija i opis istraživanja

Istraživanje stavova u odnosu na značaj verskih objekata u Dalmaciji za očuvanje tradicije srpskog naroda i njihov značaj za razvoj turizma izvršeno je od 10. do 20. jula 2017. godine ličnim anketiranjem ispitanika. Istraživanje je sprovedeno na prigodnom slučajnom uzorku u koji su bila uključena lica raseljena iz Dalmacije tokom poslednjih ratnih sukoba u Hrvatskoj. Najveći broj ispitanika je sa stalnim mestom boravka u Veterniku, Opština Novi Sad (69,8%). Dobijen je uzorak od 53 ispitanika.

Anketni upitnik je sastavljen od strane autora rada na osnovu iskustva stečenog tokom sedmogodišnjeg rada na projektu Društveni odnosi između Srba i

Hrvata, nacionalni identitet i manjinska prava u pogledu evropskih integracija, broj 47024. U upitnik je uključeno 18 nezavisnih varijabli (od kojih je sedam pitanja otvorenog i 11 zatvorenog tipa) i pet zavisnih varijabli, vezanih za stavove ispitanika u odnosu na značaj verskih objekata u Dalmaciji, koje su ocenjivane na petostepenoj Likertovoj skali (od 1 - uopšte se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem).

Opis uzorka

Na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 1. zaključuje se da je ženski pol nešto više zastupljen u odnosu na muški (za 9,4% ili 5 ispitanika). Dominantna je starosna grupa od 51 do 60 godina starosti. Većina ispitanika je zaposlena (49,1%) dok je značajan i udeo nezaposlenih (32,1%), a u odnosu na prosečne mesečne prihode najbrojnija je grupa ispitanika sa niskim prihodima (43,4%). U uzorku dominiraju ispitanici sa srednjom školom (66%).

Tabela 1. Socio-demografske karakteristike ispitanika (N=53)

Varijabla	Frekvencija	%
<i>Pol</i>		
ženski	29	54,7
muški	24	45,3
<i>Starost</i>		
21-30	12	22,6
31-40	5	9,4
41-50	8	15,1
51-60	15	28,3
61-70	7	13,2
71 i više	6	11,3
<i>Mesto stalnog boravka</i>		
Veternik	37	69,8
Bilišani	1	1,9
Stanišić	2	3,8
Surčin	8	15,1
Krupa	2	3,8
Beočin	2	3,8
Novi Sad	1	1,9

<i>Zanimanje</i>		
zaposlen	26	49,1
penzioner	10	18,9
nezaposlen	17	32,1
<i>Obrazovanje</i>		
osnovna škola	7	13,2
srednja škola	35	66,0
fakultet	11	20,8
<i>Mesečni prihodi</i>		
do 200 €	23	43,4
201-400 €	16	30,2
401-600 €	12	22,6
601-800 €	1	1,9
801-1000 €	1	1,9

Najveći broj anketiranih je pre rata živio u Krupi, opština Obrovac (39,6%). Takođe, sa teritorije opštine Obrovac su i ispitanici koji su živeli u mestima Golubić, Bilišani, Žegar i Muškovci (Tabela 2). Dva ispitanika su sa stalnim mestom boravka u Krupi i jedan u Bilišanima.

	Frekvencija	%
Golubić	4	7,5
Bilišani	2	3,8
Ervenik	2	3,8
Benkovac	3	5,7
Gračac	9	17,0
Krupa	21	39,6
Muškovci	1	1,9
Žegar	4	7,5
Obrovac	2	3,8
Zadar	1	1,9
Knin	1	1,9
Živi u Dalmaciji	3	5,7
Total	53	100,0

Na pitanje Da li se neko od Vaših rođaka/prijatelja vratio u Hrvatsku posle rata, potvrdno je odgovorilo 52 od 53 ispitanika. Većina ispitanika (28,3%) je odgovorila da zna do 50 povratnika, dok su 4 osobe (dve iz Bilišana i dve iz Kruppe) odgovorile su da znaju oko 100 ljudi koji su se posle ratnih sukoba vratili u Hrvatsku.

Tabela 3. Broj osoba za koje ispitanici znaju da su se vratili u Hrvatsku

		Frekvencija	%
Validni odgovori	do 5	12	22,6
	do 10	12	22,6
	do 20	9	17,0
	do 50	15	28,3
	do 100	4	7,5
	Total	52	98,1
Bez odgovora		1	1,9
Total		53	100,0

Iz Tabele 4. zaključuje se da najveći broj ispitanika u Dalmaciju odlazi jednom godišnje (32,1%) ili ređe (28,3%). Na pitanje u kom periodu godine najčešće odlazite u Dalmaciju, 79,2% je odgovorilo tokom letnjeg perioda.

Tabela 4. Koliko često odlazite u mesto u kojem ste živeli u Hrvatskoj?

	Frekvencija	%
više puta godišnje	15	28,3
jednom godišnje	17	32,1
jednom u dve godine	14	26,4
ne idem	3	5,7
živim u Dalmaciji	3	5,7
jednom u 10 godina	1	1,9

Od 53 anketiranih njih 37 (69,8%) je posećivalo verske objekte u Dalmaciji pre ratnih dešavanja, a 34 (64,2%) ih posećuje i nakon toga, što ukazuje da većina ispitanika koja je posećivala verske objekte ranije, nastavlja da ih posećuje i nakon

raseljavanja iz Dalmacije. Ispitanici najčešće posećuju manastir Krupa i manastir Krka. Takođe, mali procenat posećuje i crkve Svetog Jovana i Svetog Lazara. Verske događaje Veliku Gospojinu, koja se proslavlja 28. avgusta u manastiru Krupa i Preobraženje 19. avgusta u manastiru Krka, posećuje 47,2% anketiranih.

Tabela 5. Verski objekti u Dalmaciji koje ispitanici posećuju ili su posećivali pre rata

	Naziv verskog objekta	Frekvencija	%
Validni odgovori	Manastir Krupa	23	43,4
	Manastir Krupa i crkva Svetog Lazara	2	3,8
	Manastir Krka	4	7,5
	Crkve Svetog Jovana i Svetog Lazara	3	5,7
	Manastiri Krupa i Krka	11	20,8
	Total	43	81,1
Bez odgovora		10	18,9
Total		53	100,0

Podrška Pravoslavne crkve u periodu poslednjeg rata u Hrvatskoj i nakon toga bila je značajna za samo 4 ispitanika, dok se njih 18 izjasnilo da im je delimično značila. Četrnaest ispitanika se izjasnilo da im je crkva pružala duhovnu i/ili materijalnu pomoć, dok osam nije dalo odgovor na pitanje koju vrstu pomoći i podrške su imali.

Tabala 6. Koliko Vam je značila podrška Pravoslavne crkve u periodu poslednjeg rata u Hrvatskoj i nakon Vašeg odlaska iz Hrvatske?

	Frekvencija	%
uopšte nije	31	58,5
delimično	18	34,0
veoma	4	7,5

Podrška Pravoslavne crkve u periodu poslednjeg rata u Hrvatskoj i nakon toga bila je značajna za samo 4 ispitanika, dok se njih 18 izjasnilo da im je delimično značila. Četrnaest ispitanika se izjasnilo da im je crkva pružala duhovnu i/ili materijalnu pomoć, dok osam nije dalo odgovor na pitanje koju vrstu pomoći i podrške su imali.

ZNAČAJ PRAVOSLAVNIH OBJEKATA U DALMACIJI U OČUVANJU TRADICIJE SRPSKOG STANOVNIŠTVA IZ UGLA RASELJENIH LICA

Tabala 7. Deskriptivna statistika za pitanja koja se odnose na značaj verskih objekata u Dalmaciji za razvoj turizma

Pitanja	N	Minimalna ocena	Maksimalna ocena	Aritmetička sredina	Std. Devijacija
Verski objekti u Dalmaciji imaju kulturnu i istorijsku vrednost.	53	3,00	5,00	4,9434	,30478
Verski objekti u Dalmaciji imaju značaj za razvoj turizma.	53	3,00	5,00	4,5660	,72083
Verski objekti u Dalmaciji su posećeni od strane turista.	53	3,00	5,00	4,3962	,88447
Verski objekti u Dalmaciji su značajni za očuvanje tradicije srpskog stanovništva.	53	4,00	5,00	4,9811	,13736
Verski objekti u Dalmaciji su centri srpske tradicije i kulture.	53	4,00	5,00	4,9811	,13736
Valid N (listwise)	53				

Značajnost razlike u odgovorima ispitanika testirana je primenom jednosmerne analize varijanse ANOVA. Dobijeni rezultati ukazuju da ispitanici stariji od 70 godina daju statistički značajno niže ocene kod pitanja Verski objekti u Dalmaciji imaju značaj za razvoj turizma i Verski objekti u Dalmaciji su posećeni od strane turista u odnosu na ostale starosne grupe ($p < 0,05$). Ovo su ujedno pitanja sa najnižim vrednostima aritmetičkih sredina i najvišim standardnim devijacijama.

Tabela 8. Analiza varijanse ANOVA u odnosu na starost ispitanika

	grupa 1 21-30	grupa 2 31-40	grupa 3 41-50	grupa 4 51-60	grupa 5 61-70	grupa 6 71 i više	F	LSD post hoc
Verski objekti u Dalmaciji imaju značaj za razvoj turizma.	4,9167	4,8000	4,5000	4,6000	4,5714	3,6667	3,072*	6<1,2,3,4,5
Verski objekti u Dalmaciji su posećeni od strane turista.	4,8333	4,6000	4,2500	4,4667	4,4286	3,3333	2,877*	6<1,2,3,4,5

* $p < 0,05$

Zaključak

Mora se puno toga promeniti i u samim ljudima da bi se stvarao trajni i pravedan mir, ili bar stanje u kome nema stravičnih ratova. U tom smislu, poučne su reči R. Bigovića, koji, imajući na umu sadašnje prilike na području doskorašnje "velike" Jugoslavije, kaže: "Treba mnogo napora da nametnuti mir postane prihvaćani mir. Treba mnogo dobre volje, truda i ljubavi, da se prinudne multietničke i multikonfesionalne zajednice transformišu u slobodna i dobrovoljna, demokratska, pluralistička društva. Ljude treba 'deprogramirati' od rata, lažnih vrednosti, lažnih religija, i 'programirati' im svest koja bi prihvatila da je ljudska ličnost najveća vrednost na ovome svetu, a ne država, nacija, partija i tome slično" (Bigović, 2005). Lepa je i poetizovana misao Isidore Sekulić da "(...) samo kultura spaja ljude, države i narode, sve ostalo ih razdvaja, kulturni dodiri su sreća ljudi (...)". Ali, toj se misli danas mora dodati nešto važno. U vremenu globalizacije, koja, svakako, donekle donosi produbljivanje i širenje kulturnih veza među ljudima, narodima i zemljama, sve više se javlja i drugačiji proces – nametanje određenih obrazaca kulture.

Kao rezultat istraživanja došlo se do zaključka da raseljena lica posećuju verske objekte u Dalmaciji, pre svega dva najpoznatija manastira Krku i Krupu, ali ne u značajnoj meri. Značaj ovih objekata u pogledu kulturno istorijske vrednosti, kao i centara očuvanja tradicije i kulture srpskog stanovništva su veoma visoko ocenjeni, dok u nešto nižoj meri je ocenjena konstatacija da su verski objekti posećeni od strane turista.

Zahvalnost

Ovo istraživanje je deo rezultata republičkog projekta Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja: "Društveni odnosi između Srba i Hrvata, nacionalni identitet i manjinska prava posmatrana kroz evropske integracije", broj 47024 i projekta Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i naučno-istraživačku delatnost: "Etičke grupe u Vojvodini u 21.veku-stanje i perspektive održivosti" broj 114-451-2539/2016-02.

Literatura:

- Bigović, R. (2005): Spektakularnost zla, Književnost, br, 3, str. 6.
- Bonifazi, C. (2011): Međunarodne migracije na Balkanu od kraja Hladnog rata: Opšti pregled, Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka, Društvo demografa Srbije, DémoBalk
- Hovy, B. (2011): Koliko ih je napustilo zemlju? Raseljavanje građana bivše Jugoslavije, Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka, Društvo demografa Srbije, DémoBalk
- Đurđev, B., Bubalo-Živković, M. (2011): Migraciona kretanja na relaciji Hrvatska–Srbija tokom 1990-ih godina i njihovi efekti na populacionu dinamiku i etničku strukturu stanovništva područja odseljavanja i doseljavanja, Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka,

Društvo demografa Srbije, DémoBalk

Đurđev, B. (1995): Posleratno naseljavanje Vojvodine (Novi Sad: Matica srpska).

<https://www.zapadniserbi.com/zapadni-srbi/republika-srpska-krajina/dalmacija/28-srbi-u-dalmaciji?showall=1>

<http://www.eparhija-dalmatinska.hr/Manastiri-L.htm>

http://www.benkovac.rs/apendix_single.php?apendix_id=54&dcontent_id=23

Demirović Dunja¹
Veselinović Janko²

UDK 338.483.12:726(497.5)

ZNAČAJ VERSKIH OBJEKATA ZA RAZVOJ TURIZMA U OBROVAČKOM KRAJU (HRVATSKA)

Apstrakt. Proteklih decenija klasični turistički tokovi su znatno izmenjeni, odnosno dobijaju sasvim novu koncepciju. Jedno od zapaženijih mesta dobija i verski turizam (naročito u zemljama istočne i jugoistočne Evrope i mnogim zemljama Azije). Religijski sadržaji i motivi za posetu svetilišta, kao sastavnih delova kulture i tradicije, imaju ogroman uticaj na turističku industriju, kako u pogledu ponude, tako i u pogledu tražnje. Imajući u vidu da je ovaj oblik turizma, u ekonomskom smislu veoma koristan za lokalnu zajednicu, mnoga svetilišta su vremenom postala centri religijskih, trgovačkih i kulturnih događaja određenih regija. Autori ovog rada istražuju značaj verskih objekata za razvoj turizma na području Obrovca (Hrvatska), ali i indikatore razvoja preduzetništva u oblasti verskog turizma, ukazujući na mogućnosti koje se pružaju za razvoj destinacije. Razvoj ovog oblika turizma treba da se zasniva na efektivnom investiranju u turističku ponudu kroz preduzetničke projekte koji su u skladu sa savremenim trendovima na tržištu. Investiranje u turističku ponudu u kontekstu verskog turizma uticalo bi na rast potrošnje turista i rast prihoda od verskog turizma, a samim tim i na ekonomski razvoj obrovačkog područja. U radu se posebna pažnja posvećuje potencijalima verskog turizma na obrovačkom području i vezi sa ostalim oblicima turizma, posebno sa masovnim turizmom na užem zadarskom području i ruralnim turizmom u zadarskom zaleđu.

Ključne reči: verski objekti; religiozni/verski turizam; područje Obrovca (Hrvatska)

Uvod

Potrebe savremenih turista su sve raznovrsnije i uključuju različite vrste doživljaja. Kvalitet turističkog proizvoda može se posmatrati kao skup pojedinačnih elemenata koji se razlikuju po sadržini. Da bi potrebe gosta bile zadovoljene, ovi elementi moraju činiti celinu. Selektivni oblici turizma razlikuju se u pogledu

1 Dr Dunja Demirović, docent, Univerzitet Privredna akademija, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Cvečarska 2, 21000 Novi Sad, Srbija, e-mail: demirovic.dunja2@gmail.com

2 Dr Janko Veselinović, vanredni profesor, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Trg Dositeja Obradovića 8, 21000 Novi Sad, Srbija, e-mail: veselinovic.janko@gmail.com

resursa, organizacije, sistema upravljanja, kvaliteta. Razumevanje ovih razlika predstavlja temelj za njihov razvoj. Religiozna kretanja stanovništva u celom svetu kao ciljna, a često i masovna, bila su usmerena prema svetilištima i svetim gradovima širom planete, pa se zato može reći da predstavljaju jedan od najstarijih oblika turizma koji se kao specifični oblik počeo javljati u najranijoj istoriji kada su ljudi zbog obavljanja religijskih obreda posećivali za to određena mesta – svetilišta i pri tom prelazili veće udaljenosti. Putovanja na sveta mesta ili hodočašća, poznata su još od davnina, kao na primer u Egiptu - Karnak i Teba, Dianin hram u Efesu, u staroj Grčkoj proročište u Delfima, Južnoj Americi - Teotihuaka, Čičen Ica i dr (Hrabovski-Tomić, 2008; Ivanović, Rot, 2014).³

Budući da se radi o ekonomski vrlo korisnom obliku turizma za pojedinu destinaciju, kroz istoriju su takve destinacije postajale središta verskih, trgovinskih, kulturnih i ostalih događaja u pojedinim regijama. Hodočasnicima su u takvim mestima pruženi različiti infrastrukturni, gastronomski, kulturni i ostali sadržaji, te je dolazilo do povećanih investicija na pojedinom mestu.

Razvoj verskog turizma iziskuje sistematsku organizaciju i upravljanje. Preduzetničke ideje i preduzetnički projekti su važni činioci razvoja destinacija selektivnih oblika turizma. Preduzetništvo stvara nove resurse. Sve je veći broj održivih tematskih turističkih proizvoda koji mogu doprineti razvoju turizma. Verske ture koje prolaze kroz različite verske destinacije mogu se povezati s drugim tematskim proizvodima, kao što su: eko-turistički, zdravstveni turistički proizvodi, proizvodi agroturizma i sl., i na taj način stvoriti jednu celinu u funkciji održivog razvoja destinacije verskog turizma.

Autori ovog rada istražuju značaj verskih objekata za razvoj turizma na obrovačkom području (Hrvatska), ali i indikatore razvoja preduzetništva u oblasti verskog turizma, ukazujući na mogućnosti koje se pružaju za razvoj destinacije. Razvoj ovog oblika turizma treba da se zasniva na efektivnom investiranju u turističku ponudu kroz preduzetničke projekte koji su u skladu sa savremenim trendovima na tržištu. Investiranje u turističku ponudu u kontekstu verskog turizma uticalo bi na rast potrošnje turista i rast prihoda od verskog turizma, a samim tim i na ekonomski razvoj obrovačkog područja. Autori polaze od činjenice da je obrovački kraj deo Zadarske županije, jednog od najrazvijenih i najperspektivnijih turističkih destinacija na hrvatskom primorju sa 11 miliona noćenja i 1,5 miliona gostiju godišnje. Uz to, obrovački kraj ima značajne neiskorišćene

3 Hrabovski-Tomić, E. (2008). Selektivni oblici turizma. Sremska Kamenica: Fakultet za uslužni biznis. Ivanović, S., Rot, E. (2014). Razvoj preduzetništva u destinaciji verskog turizma. Turističko poslovanje, 14, str. 61-70.

moгуćnosti. Geografski, pod obrovačkim krajem podrazumeva se područje bi-vše opštine Obrovac, koje pored sadašnjih mesta u okrivu grada Obrovca (Žegar-Bogatnik, Kaštel Žegarski, Komazeci, Nadvoda; Bilišani, Golubić, Gornji Karin, Krupa, Kruševo, Muškovci, Obrovac i Zelengrad) čine i Medveđa, sada deo grada Benkovca i Zaton, Jasenice, Maslenica i Rovanjska koje su sada u okviru novoformirane opštine Jasenice. Verski objekti pripadaju hrišćanstvu. Objekti pravoslavne crkve su u okviru Srpske pravoslavne crkve, Eparhije dalmatinske, dok katolički verski objekti pripadaju Zadarskoj nadbiskupiji. Pored morske obale, od Rovanjske do Karina, na ovom području su turističke destinacije na reka-ma Zrmanji i Krupi. Veći deo podvelebitskog područja nalazi se u okviru Parka prirode Velebit.

Pregled literature

Religiozni/verski turizam je jedna od najstarijih formi kretanja ljudi vam me-sta stalnog boravka. Može se reći da je ovaj oblik kretanja na granici dve realnosti - duhovne i materijalne. Hodočašće je dugo, intimno putovanje velike moralne vrednosti i vezano je za religijske potrebe. Religijski turizam je prema definiciji iz 1990. godine, datoj u Raveni na prvom kongresu religijskog turizma, „humana promocija, oblik solidarnosti i prijateljstva, susret naroda, njihovih kultura i religija, učenje mira među ljudima, poštovanje prirode i valorizacije prirodnog i kulturnog dobra“ (Plavša, 2000)⁴. Stalna i neprekidna putovanja ka svetim mestima upućuju na to da turizam i hodočašća mogu imati i kulturni kontekst. Mnogi veliki hodočasni centri razvijaju se iz regionalnih centara. Fluktuacija turista/vernika se povećava u vreme ceremonija ili praznika, a smanjuje u vreme ekonomskih kriza ili ratova. Tavak centar je Jerusalim, koji je interesantno svetište jer ga posećuju hodočasnici triju religija: Hrišćanstva, Judaizama, Islama. Kako su to veliki centri turističkih kretanja, ti prostori su ekonomski transformisani razvojem religijskog turizma. Organizovanje turizma preko specijalizovanih agencija, omogućilo je da ove centre poseti veliki broj turista u kraćem intervalu (Stamenković, 2005).⁵

Pitanje preplitanja duhovno-materijalno proističe iz fluidnog identiteta turisti i hodočasnika i osećanja svetog, očitovanog kroz razumevanje interpretaciju, sadržajnost u odnosu na sveta mesta i objekte koji se posećuju. Zbog toga se ovakva putovanja u velikoj meri organizuju preko verskih zajednica, jer uspešnost putovanja više zavisi od duhovnog vođstva hodočasničke grupe, a manje od

4 Plavša, J. (2000). Turističke regije sveta. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.

5 Stamenković, I. (2005). Religijski turizam, oblici i motivi na primeru pravoslavlja. Zbornik Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, 33-34, str. 173-188.

kvaliteta turističke ponude odabrane za konkretno putovanje. Ni danas, a ni ranije, vera nije bila jedini razlog za odlazak na hodočašće. Po Vukoniću (1990)⁶, za pravilno shvatanje turista vernika, važno je napraviti razliku između termina religijski i religiozan (po stepenu i intenzitetu verovanja i osećanja). Tako se utvrđuje kategorija turista hodočasnika:

1. Turista vernik (religiozni turista) je ubeđen u svoje verske stavove i redovno ispunjava svoje verske obaveze. Prilikom odabira turističke destinacije veoma je važno da ima pristup sakralnim objektima. Turista vernik putuje iz različitih pobuda, tj. motivacije koja može biti učešće na verskim svetkovinama, poklonjenje moštima svetitelja i očekivanje praktičnog efekta (isceljenje)....,

2. Verski turista (religijski turista) po motivaciji je sličniji klasičnom turisti. On ima određene rezerve prema verskim načelima, a sveta mesta posećuje isključivo iz znatiželje. Ovde dominira kulturološko-vaspitni aspekt putovanja.

Ono po čemu se razlikuju današnja hodočašća od onih u prošlosti je da hodočasnici ne putuju isključivo na ona sveta mesta karakteristična za njihovu religiju, već i zbog interesovanja u kontekstu obogaćivanja sopstvenog obrazovanja i kulture.

Pored pitanja koja se tiču putovanja u okviru hodočašća važan segment predstavlja turističko planiranje i zaštita dobara kulturnog nasleđa koja su predmet hodočašća. Upravljanje takvim kulturnim dobrima ili verskim centrima je odgovornost lokalne zajednice, a cilj je zaštita, poštovanje vrednosti dobra i obezbeđivanje kvaliteta doživljaja kod posetilaca. Lokalna zajednica ima prevashodnu obavezu da sprečava negativan uticaj koje turizam ima kroz redukovanje autentičnosti i izmenu vrednosti usled komercijalizacije i uvođenja prepoznatljivih standarda, preterane izgradnje, preplave kiča. Pitanje mere do koje se komercijalno može staviti u službu osnovne misije koju sveto mesto ima, često je predmet stalnog usaglašavanja u lokalnoj zajednici. Kada se kvalitet doživljaja kod hodočasnika i posetilaca ozbiljno naruši zbog prevelike komercijalizacije, hodočasnici tokovi se spontano kreću ka mestima koja nisu izgubila autentičnost.

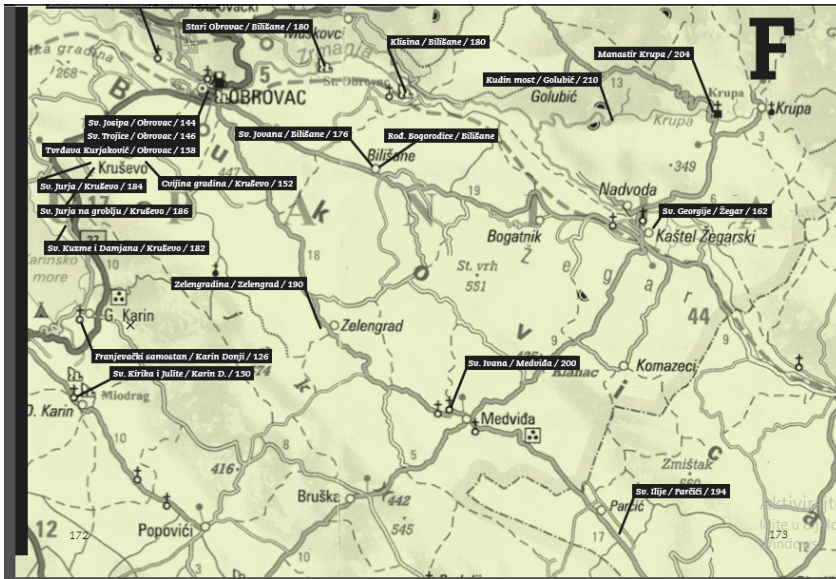
Verski objekti na obrovačkom području od značaja za razvoj turizma

Na području Obrovca nalazi se veliki broj crkava, samostana i manastir Krupa (Slika 1) koji mogu biti okosnica razvoja verskog turizma na ovom području.

Manastir Krupa se nalazi podno Velebita, blizu izvora istoimene reke. Sagrađen je u vreme srpskog kralja Milutina, 1317. godine. Prvi put od utemeljenja ovog pravoslavnog manastira obnavljan je u vreme cara Dušana, 1345. godine, a o tome svedoči zapis na svodu manastirske crkve. Srpski kraljevi Milutin, njegov

6 Vukonić, B. (1990). Turizam i religija. Zagreb: Školska knjiga.

sin Stefan Dečanski, kao i unuk Stefan Dušan, izdavali su manastiru darovnice u vidu zemljišta za održavanje, a kasnije su to i Turci potvrđivali fermanima iz Stambola. Manastir je darivala i mati Angelina, srpska despotica, 1494. godine. U mletačko-turskim ratovima manastir Krupa je teško stradao u više navrata, a naročito 1502. i 1620. godine. U 20. veku desilo se isto u dva navrata: 1941. i 1995. godine. Ipak je posle stradanja svaki put obnavljan.

Slika 1. Raspored verskih objekata na obrovačkom području

Izvor: Predovan i saradnici, 2013.⁷

Velika i temeljna popravka manastira izvršena je 1855. godine, i to uz pomoć Rusije, Srbije i Austrije. Austrijska vlada je uslovila obnovu zahtevom da manastirski prozori moraju biti izvedeni u gotskom stilu. Manastir Krupa čuva vredna duhovna i kulturna svedočanstva, uprkos čestim pustošenjima u prošlosti. Šezdesetih godina 20. veka otkrivene su freske u manastirskoj crkvi i to one koje je 1622. godine freskopisao hilendarski monah Georgije Mitrofanović, isti onaj inok koji je oslikao Hilendarsku trpezariju. U Krupi su čuvane ikone italo-kritske škole, rad Jovana Apake. Čuva se i čestica moštiju sv. Jeroteja. Tu je i kivot iz manastira Rmnja koji je donesen u Krupu u toku bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine. Manastirska riznica čuvala je i tri antiminsa: jedan je jerusalimskog patrijarha Teodosija, drugi patrijarha Arsenija IV Šakabente iz 1743. i treći je tzv.

7 Predovan, J. i saradnici (2013). Bukovica i Ravni kotari/vodič kroz kulturnu baštinu. Zagreb: Centar za mirovne studije.

Krupski iz 1739. godine. U manastirskom arhivu čuvana su i 22 turska fermana, od kojih je zanimljiv onaj koji se odnosi na zaštitu manastira Krke, a izdao ga turski sultan Mustafa II u Stambolu. Brojne bogoslužbene knjige, utvari i druge vrednosti, za manastir je pribavio krupski arhimandrit, veliki putnik i značajni srpski pisac Gerasim Zelić. On je kao čvrst borac za pravoslavlje umro u izgnanstvu, u Budimu 1828. godine. Zelić je prvo svešteno lice koje je bilo član Matice srpske osnovane 1826. godine. Inače, manastir Krupa je prihvatao brojna velika pera srpske književnosti: u njemu je izvesno vreme boravio i Dositej Obradović; njegov savremenik i zemljak, učitelj Vasilije; Simo Matavulj je u manastiru boravio četiri godine i, prema sopstvenom iskazu tu naučio skrivene lepote srpskog jezika. Trudom episkopa Dalmatinskog GG Fotija, danas je manastir Krupa pojući (Orlović, 2008)⁸. Manastir Krupa 2017. godine obeležava 700 godina svoga postojanja. To bi mogao biti novi povod da manastir Krupa dobije svoj novi turistički podsticaj. Sama istorijska vrednost i činjenica da je ovo najstariji manastir Srpske pravoslavne crkve na zapadu daje mu poseban značaj. Od nastanka pa do današnjih dana Velika Gospa, odnosno 28.08., je datum kada se vernici tradicionalno masovno okupljaju na liturgiji i na "sajmu" kako se kod pravoslavaca u Dalmaciji naziva saborovanje kod manastira Krupa.

Franjevački samostan (Karin Donji) nalazi se nedaleko od ušća potoka Karišnice, gde se cesta s Benkovačke visoravni naglo spušta prema morskom zalivu. Kameni krst od pletera se nalazi u zidu samostanskog hodnika. U 15. veku u tom kraju naseljavaju se Franjevci. U doba turskih pustošenja samostan je upisan na karti Mateja Pagana, naslikanoj između 1522. i 1527. godine. Franjevci su ostali u Karinu i kad je taj kraj pao pod tursku vlast. Na početku Kandijskog rata (1645-1669) samostan je razoren. Tek oko 1720. godine počelo se ozbiljnije misliti na njegovu obnovu. U samostanu su u prošlosti delovale škole, te postoji mala, ali vredna biblioteka, koja zasad nije otvorena za javnost. Danas je to najstariji samostan franjevačke provincije Presvetoga otkupitelja (http://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=41&Itemid=6)⁹

Crkva sv. Frane u Podpragu stoji na obroncima Velebita, podno Tulovih greda. Sagradio ju je austrijski car Franjo I 1832. godine u spomen novoizgrađene ceste koja spaja južnu sa severnom Hrvatskom - hrvatski jug i sever preko kršovitog Velebita.

8 Orlović, S. (2008). Manastir Krupa, monografija. Istina, izdavačka ustanova Eparhije dalmatinske.

9 http://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=41&Itemid=6 (sajtu pristupljeno u junu 2017. godine)

Crkvica je bila posvećena 1839. godine i opskrbljena vrednim svećnjacima i drugim priborom za sveto bogoslužje. Najlepši ukras njen bila je oltarna slika sv. Franje koju je izradio mladi zadarski slikar Franjo Salghetti Drioli (1811 – 1877). Prikazuje asiškog Sirotana kojem Hrist utiskuje svoje rane (stigme). Slika se danas nalazi u Galeriji umjetnina u Splitu. U blizini crkve bio je podignut gostinjac (hospicij) male braće koji pružahu usluge putnicima, hodočasnicima i namenicima.

Crkva sv. Georgija (Žegar – Kaštel Žegarski) je pravoslavna crkva podignuta 1987. godine na temeljima građevine sagrađene na početku 17. veka. Jednostavne je prostorne koncepcije s neoromaničkim zvonikom na preslicu i biforalnim otvorima isklesanim u belom kamenu. Ikonostas je glavni ukras hrama gde se uz velike ikone na platnu nalaze i one starije, verovatno iz prvobitne crkve. Oko crkve nalaze se i staro i novo groblje. Na groblju je 50 nadgrobnih spomenika iz kasnog srednjeg veka, od kojih je šest primeraka ukrašeno: jedna ploča, četiri sanduka i jedan sljemenik. Dalje od crkve, na putu prema manastiru Krupa, nalazi se elegantan višelučni kameni most podignut u austrijsko doba, na mestu gde je pre postojao neki stariji most koji je ubeležen u istorijske i kartografske izvore. Zanimljivo je da je ispred ove crkve snimani delovi kulturnog filma "Braća po materi" koji je režirao Zdravko Šotra, po istoimenom romanu Jovana Radulovića. Crkva je obnovljena 2015. godine.

Crkva sv. Kirika i Julite (Karin Donji) sagrađena je 1537. godine i predstavlja jedinstvenu posvetu Dalmaciji. Ova pravoslavna crkva podignuta je u čast sina i majke, "ikonijških mučenika", hrišćana poreklom iz maloazijskog grada Ikonije, pogubljenih u vreme cara Dioklecijana. Sagrađena je u tipskim arhitektonskim oblicima sa izduženom lađom i polukružnom apsidom na istoku. Objektom dominira veliki zvonik sagrađen 1836. godine. Unutrašnjost je sadržavala vredne italo-kretske ikone, a oslikavanje ikonostasa bilo je povereno Danilu Petranoviću. Uz crkvu je podignuta parohijska kuća u tradicionalnom graditeljskom obliku. Crkvena slava kojom se proslavljaju njeni zaštitnici sv. Kirik i Julita praznuje 28.07. a poznata je kao Ćiritova.

Crkva sv. Josipa (Obrovac) je izvorno srednjovekovna građevina iz 15. veka, a u potpunosti je obnovljena u baroknom stilu 1794. godine. Tlocrtno, crkva je jednobrodna sa pravougaonom apsidom na istočnoj strani. Na pročelju ove katoličke svetinje smešten je kameni portal sa istaknutom arhitravnom gredom. Na bočnim stranama su dva barokna prozora u obliku polumeseca. Apsida je podeljena kamenom pregradom sa dvoja vrata, pa se u prednjem delu nalazi sakristija, a prednji deo zauzima restaurirani glavni oltar posvećen sv. Josipu. Na severnoj fasadi nalaze se vrata do kojih se dolazi kamenim stepeništem sa glavne obrovačke ulice. Crkva se nalazi na uzvišenju, ispod samih zidova Tvrđave Kurjakovića.

Crkva sv. Trojice (Obrovac) je središte srpske pravoslavne parohije Obrovac. Prvobitna je crkva bila jednobrodna građevina sagrađena 1756. godine, a uz crkvu se nalazilo groblje. Godine 1834. crkva je srušena te je sagrađena veća koja je svoj konačan izgled dobila krajem 19. veka. Izgradnja je trajala dugo te je crkva naposljetku posvećena 1906. godine u čast silaska Duha Svetoga. Sadašnji ikonostas od mramora, s ikonama na platnu datira iz vremena izgradnje crkve, ali su očuvane pojedine starije ikone s prvobitnoga ikonostasa koje je 1835/1836. godine radio grčki slikar Evtimije Dimitrijades. Tlocrtno, crkva sv. Trojice je jednobrodna s polukružnom apsidom na istočnoj strani. U polukružnoj plitkoj apsidi oltarni je prostor uzdignut od srednjeg dela i odvojen drvenim ikonostasom. Prekriven je polukalotom izvedenoj na drvenoj konstrukciji, na čijoj žbuci je oslikano nebo sa zvezdama (<http://www.obrovac.hr/kulturna-bastina>¹⁰).

Benediktinski samostan sv. Jurja Koprivskoga (Obrovac) – ostaci samostanskih zidova vidljivi su na prostoru današnjeg obrovačkog groblja na desnoj obali reke Zrmanje nizvodno od Obrovca. Do ove pitoreskne lokacije može se doći asfaltiranom cestom koja strmo izlazi na magistralnu cestu Obrovac – Jasenice - Maslenica (za sada za groblje ne postoji putokaz, a prilaz nije jednostavno uočiti sa glavne ceste). Ostaci samostana dobro se vide kada se plovi Zrmanjom. Dostupna literatura daje različita mišljenja o vremenu osnivanja i smještaju samostana. Oprečni su i podaci o posjedima koji su se nalazili pod ingerencijom samostana. Iz izvora je poznato da je samostan imao posede na području Ravnih kotara - jedan u današnjem ražanačkom polju pod nazivom Opatija, a drugi u Kuli Atlagić. Samostanski posedi u Ražancu poznati su preko kopije dokumenta iz 1619. godine koji donosi podatke o sporu između ninskoga biskupa Blaža Mandevića i opata samostana sv. Jurja Koprivskoga. Za samostan sv. Juraja Koprivskog posredno je vezan jedan važan glagoljaški dokument. U kraju između Obrovca, Nina, Zadra i Benkovca živio je pop Vuk, koji je po savetu svoga strica Vitka, opata samostana sv. Jurja Koprivskoga, naručio pisanje glagoljskoga misala kod uglednog pisara Bartola Krbavca. Napisao ga je 1402. godine Bartol Krbavac svjetovnjak, pisar od zanata, na 218 listova pergamene u 2 stupca (Nazor, 1987)¹¹. Pisar Bartol iz Krbave spominje se u Zadru od 1410. do 1440. godine, a to je, kako navodi Petar Runje, naš Bartol Krbavac (Runje, 1990)¹². Za popa Blaža u Obrovcu, kapelana koprivskog samostana sv. Jurja, napisao je pop Marko jedan glagoljski misal, koji se od 1627. godine čuva u vatikanskoj knjižnici po kojoj je

10 <http://www.obrovac.hr/kulturna-bastina> (sajtu pristupljeno u julu 2017. godine)

11 Nazor, A. (1987). Glagoljica u benkovačkom kraju. Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik 1, Benkovac, str. 126-129.

12 Runje, P. (1990). Prema izvorima, Zagreb.

dobio ime "Vatikanski illyrico 8". Na njegovom početku zapisana je godina 1435. I taj se misal selio najpre po Lici, pa u Dobrinj na otok Krk i zatim u Rim. Istorija samostana nije dovoljno ispitana, pa zbog toga ostaje puno mistike o životu ovog verskog objekta.

Crkva sv. Kuzme i Damjana (Kruševo) nalazi se u Ribnici, na morskom tesnacu između Karinskoga i Novigradskog zaliva, iz predturskog razdoblja je, a obnovljena je 1681. godine. Ova katolička crkva je s polukružnom apsidom i preslicom za jedno zvono, a oko nje je staro groblje. Popravljen je 1960. godine (Bačić, 1995)¹³.

Crkva sv. Jerolima (Jasenice) - u središtu mesta Jasenice nalazi se župna crkva sv. Jerolima podignuta u 19. veku (1874–1877). Građena je od bunjastog kamena, a tlocrt ima oblik izduženog pravougaonika s poligonalnom apsidom. Na pročelju crkve nalazi se preslica s dva lučno nadvijena otvora unutar kojih se nalaze zvona.

Župna crkva sv. Jurja, usred sela Kruševa u groblju, izgrađena je oko 1700. godine. S vremenom je potpuno propala tako da su od nje ostale samo zidine. Godine 1845. sa severne strane stare crkve i groblja izgrađena je nova crkva, takođe u čast sv. Jure. Crkva je jednostavna građevina s apsidom i zvonikom na preslicu. U crkvi su tri jednostavna, mramorna oltara podignuta početkom 20. veka. Unutrašnjost ove katoličke crkve dekorisao je 1931. godine Mladen Plečko. Prostor oko crkve uređen je 1964. godine sa stepenicama prema javnom putu. Neposredno pre oružanih sukoba u Hrvatskoj 90-tih godina 20. veka, crkva je temeljno obnovljena i podignut je novi zvonik (visok 26 m). Zidovi stare crkve bili su od kamena široki 80 cm, a novi od ciglenih blokova široki 30 cm. Pod je od domaćeg kamena brušeni, kor je betonski, a oltar kameni fiksni. Sa strane je napravljena sakristija. Uz crkvu je podignut zvonik s tri zvona ([http://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=330 &Itemid=7](http://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=330&Itemid=7))¹⁴.

Crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina) u Bilišanima (Gornjim) nalazi se desetak kilometara istočno od Obrovca na cesti prema Žegaru/ Kaštelu Žegarskom. Sagrađena je u raznovrsnim neostilskim oblicima: tlocrt je u obliku latinskoga krsta, prozorski otvori, ulazi i mali zvonik na pročelju imaju šiljate neogotičke lukove, arkadice na potkrovnom vencu su neoromaničke, a na oktogonolnoj je kupoli vidljiv neobizantski uticaj. Zbog izvesnih analogija s drugim objektima, ova je crkva najverovatnije delo arhitekta Emila Vekijetija. Crkva je

13 Bačić, S. (1995). Franjevci u Zadarskoj nadbiskupiji i Ninskoj biskupiji. Šibenik, str. 129-144.

14 http://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=330 &Itemid=7 (sajtu pristupljeno u junu 2017. godine)

posvećena 1862. godine. Za ikonostas iz 1864. Godine, na osnovu historiografskih podataka, zna se da je autor poznati zadarski slikar Antonio Cukaro.

Crkva sv. Ivana (Medviđa) nalazi se na groblju u Medviđi. Medviđa ima dosta zaselaka i prilično je rasprostranjena, ali sv. Ivana nije teško pronaći jer je kraj ceste postavljena oznaka koja upućuje do ove stare, rustične crkve. Ona se nalazi na uzvisini s koje se pruža krasan pogled na okolna polja. Sv. Ivan je jednobrodna građevina pokrivena kamenim pločama. Ima jednu apsidu pravokutnog tlocrta sa šiljastim svodom. Zidovi joj nisu raščlanjeni, a zanimljivo je da na zapadnom pročelju nema nikakvih otvora, jer se on nalazi tik do stene. Ipak, na tom je pročelju sagrađen neobično visok zvonik "na preslicu", sa otvorom za jedno zvono. U crkvu se ulazi kroz bočna vrata na južnom zidu, koja na nadvratniku imaju jednostavan urezan krst. Za vreme Rimljana je u Medviđi, kako se pretpostavlja bilo naselje Hadra. Iz tog su doba pronađeni ostaci termi, te raznog sitnog materijala. Otkrivena je i cesta koja je vodila do rimskog naselja Clambetae (Cvijina gradina kod Obrovca). Pokraj crkve je i srednjovekovno groblje sa oko 40 nadgrobnih spomenika. Sama crkva nastala je u 13. ili 14. veku (http://www.tz-benkovic.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=146&Itemid=129)¹⁵.

Crkva sv. Jurja (Rovanjska) nalazi se uz samu morsku obalu na mesnom groblju u Rovanjskoj. Izvorna predromanička crkva ima tlocrt pravougaonika s polukružnom apsidom na istočnoj strani. Na jezgru svetišta tokom srednjeg veka nadograđena su dva krila koja stoje gotovo okomito jedan na drugoga. Severozapadni se krak, podignut najverojatnije u romaničkom razdoblju, nalazi u osi originalne crkve. Gotovo je pravilnoga tlocrta (dužine 4,60 m, širine 2,80 m i visine 3,45 m). Severoistočni je krak nepravilnijeg tlocrta (dužine 6,50 m, širine 3,50 m i visine 4,10 m). Prilikom obnove crkve i groblja 1914. godine izrađeni su novi oltar i preslica. Crkvi nedostaju izvorna vrata te delovi pročelnoga zida i delovi bočnih zidova koji su probijeni novijim otvorima. S južne strane crkve nalazi se prigradnja. Reč je o grobnici u obliku arkosolija.

Smernice za razvoj verskog turizma na obrovačkom području

Verski turizam podrazumeva raznovrsne aktivnosti, od poseta sakralnim objektima i svetilištima, organizacije tematskih verskih tura, sve do upoznavanja religije, lokalne kulture i verskih običaja. Ovaj oblik turizma povezuje interese turističkog i kulturnog sektora s jedne, i verskih zajednica i hodočasnika s druge strane.

15 http://www.tz-benkovic.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=146&Itemid=129 (sajtu pristupljeno u julu 2017. godine)

Da bi se verski turizam uspešno razvio na obrovačkom području i da bi se formirala kvalitetna turistička ponuda, neophodna je saradnja verskih zajednica, kulturnih institucija i turističkog sektora. S obzirom da ove tri strane imaju različite uloge (širenje vere, opšta dobrobit zajednice i stvaranje profita), neophodno je utvrditi na koji način i u kojoj meri će se koristiti verski sadržaji na ovom području. Na početku razvoja verskog turizma turistički sektor ima značajnu ulogu jer treba da širi znanje o verskom turizmu, da napravi inventar turističke ponude, istraži turističko tržište i pronade način kako bi potencijalnim posetio-cima prilagodili i prezentovali verske sadržaje.

Turistička zajednica grada Obrovac treba da radi na propagiranju i una-pređenju verskog turizma i privrednih interesa pravnih i fizičkih lica koja bi pru-žala ugostiteljske i druge turističke usluge verskim turistima. Takođe, turistička zajednica treba da učestvuje, zajedno sa drugim zainteresovanim akterima, u stvaranju prepoznatljivog brenda, ali posebno donošenju obrazaca za upravljanje kvalitetom i koordinacijom nadzora. Turistička zajednica grada Obrovac bi ima-la ulogu destinacijske menadžment organizacije (DMO) koja bi okupljala učes-nike javnog, privatnog i civilnog sektora u destinaciji s ciljem ostvarenja usaglašene vizije razvoja. S obzirom na to da je reč o dve institucije, verskoj i turističkoj, koje su u svojoj suštini različite, DMO bi imao ključnu ulogu u omogućavanju poslo-vne saradnje, koordinaciji i posredovanju u poslovnoj saradnji, a po potrebi bi pokretao rasprave i pomogao u kreiranju zajedničkih stavova i pružao podršku.

Postojeće ljudske resurse u turizmu potrebno je dodatno obrazovati za po-trebe selektivnih oblika turizma, kroz različite treninge, seminare i sl., što je od ključnog značaja kada je reč o verskom turizmu.

Potrebno je iskoristiti činjenicu da se verski objekti na obrovačkom području nalaze u privlačnom turističkom okruženju jer je obilazak verskih objekata mo-guće povezati u jednodnevne ili višednevne ture sa različitim sadržajima.

S obzirom da verski turizam na svom početku razvoja ne bi imao dovoljnu snagu da privuče veći broj turista i donese značajnije ekonomske i druge poziti-vne efekte, neophodno je da se uključi u postojeću turističku ponudu različitih oblika turizma – primorski, ruralni, kulturni.

Zaključak

Verski turizam može imati važnu ulogu u predstavljanju ne samo obrovačkog područja, već i šireg dalmatinskog područja, istorije i kulture jer su na zidovima verskih objekata naslikani i mnogi značajni događaji tokom vekova na kojima su radili mnogi, u svetu poznati, umetnici. Ljubitelji istorije drugih naroda i sredn-jovekovne umetnosti mogu tako bitno obogatiti svoja znanja. Mnogi od pome-

nutih objekata u ovom radu su sa velikom vrednošću zbog svojih unikatnih ukrasa i arhitekture, kao i zbog svoje bogate i duge istorije. I pored velike vrednosti, potrebno je dalje ulagati u zaštitu tih dobara.

Potrebno je razrađivanje specijalizovanih ruta sa akcentom na interesantnim i unikatnim verskim objektima. Blizina kanjona reke Krupe, Zrmanje, planine Velebit i morske obale daje odličnu konkurentnu prednost koja još nije iskorišćena. Očuvanje i restauracija verskih objekata je obavezni uslov za povećanje njihove privlačnosti. Takođe, verski objekti treba da budu deo kulturno-edukativnih maršruta, a ne samo specijalizovanih ruta verskog karaktera.

Efikasno upravljanje razvojem verskog turizma u obrovačkom području neće biti moguće bez saradnje i partnerstva svih zainteresovanih strana. Stvaranjem efikasnog destinacijskog menadžmenta organizacije može se ostvariti saradnja na zadovoljstvo svih subjekata. Kada se krene sa uspešnom realizacijom verskog turizma, mora se stremiti očuvanju duhovnosti i sprečavanju pretvaranja manastira i crkava u muzeje.

Razvojem verskog turizma, obrovačko područje bi obogatilo turističku ponudu, te prevazišao strukturne probleme turizma, kao što su izražena sezonalnost i koncentracija posetilaca određene geografske strukture.

Literatura

1. Bačić, S. (1995). Franjevci u Zadarskoj nadbiskupiji i Ninskoj biskupiji. Šibenik, str. 129-144.
2. Hrabovski-Tomić, E. (2008). Selektivni oblici turizma. Sremska Kamenica: Fakultet za uslužni biznis.
3. Ivanović, S., Rot, E. (2014). Razvoj preduzetništva u destinaciji verskog turizma. Turističko poslovanje, 14, str. 61-70.
4. Nazor, A. (1987). Glagoljica u benkovačkom kraju. Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik 1, Benkovac, str. 126-129.
5. Orlović, S. (2008). Manastir Krupa, monografija. Istina, izdavačka ustanova Eparhije dalmatinske.
6. Plavša, J. (2000). Turističke regije sveta. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.
7. Predovan, J. i saradnici (2013). Bukovica i Ravni kotari/vodič kroz kulturnu baštinu. Zagreb: Centar za mirovne studije.
8. Runje, P. (1990). Prema izvorima, Zagreb.
9. Stamenković, I. (2005). Religijski turizam, oblici i motivi na primeru pravoslavlja. Zbornik Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, 33-34, str. 173-188.
10. Vukonić, B. (1990). Turizam i religija. Zagreb: Školska knjiga.
11. http://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=41&Itemid=6 (sajtu pristupljeno u junu 2017. godine)

Darko Gavrilović***Slobodan Marković ******UDK 726.7(497.5)**

JEDAN POGLED NA SEDAM STOTINA GODINA KULTURNOG I VERSKOG NASLEĐA MANASTIRA KRUPA

Abstrakt. Autori će u ovom preglednom radu predstaviti najvažnije istorijske periode u razvoju manastira Krupa kao i glavne reprezentе njegovog duhovnog i umetničkog života koji su svojim radom zadužili ne samo ovaj manastir već su i ojačali njegove veze sa srpskim narodom. U poslednjem poglavlju, autori će ukazati na mogućnosti upotrebne vrednosti manastira za razvoj lokalnog turizma.

Ključne reči: manastir, Krupa, monasi, freske, ikone.

Uvod

Preispitivanje kulturnih dometa posmatrano kroz prizmu dužih ili kraćih vremenskih perioda neophodno je svakom narodu da bi mogao da gradi svest o sebi. U tom procesu određuju se smerovi kretanja u kulturi, daju se pojedinim pravcima prioriteta i oni jednako, kao i oni manje bitni, određuju smisao postojanja naroda. Svi narodi teže boljitku i nastoje da koriste lekcije iz istorije kako one koje su im donosile patnju i smrt tako i one koje su stvarale život. Međutim, potreba za pogledom ka prošlosti i izvlačenjem zaključaka iz nje ne treba da bude imperativ naroda već određivanje budućnosti. Pa ipak, bez pogleda na „ono što se desilo“ se ne može. Taj pogled u prohujala vremena ne bi trebali da zloupotrebljavaju političari, da ga bojadišu bojama totalitarnih ideologija, već da ga ostave stručnjacima koji i imaju zadatak da takva vremena tumače i poučavaju društvo na osnovu iskustava iz prošlosti. U njoj se, kao medaljoni, nalaze kulturna, umetnička, religijska, etnološka, naučna i politička nasleđa naroda.

Posmatrajući prošlost na taj način, ovaj rad je na prvom mestu posvećen sagledavanju kulturnog i religijskog nasleđa srpskog naroda na prostoru severne Dalmacije pri čemu se iz vida neće gubiti ni povezanost tog istog nasleđa sa nasleđima drugih naroda i civilizacijskim tokovima evropskog prostora. U tom smislu, praćen je kulturni i verski značaj manastira Krupa, najstarijeg srpskog manastira u Hrvatskoj. Odluka da se piše o njemu nije proizašla samo iz činjenice da se ove godine obeležava 700 godina njegovog postojanja. Naprotiv, ona proističe iz potrebe da se traga za najtananim beleškama ljudske egzistencije koja svoju po-

* Prirodno-matmatički fakultet, Novi Sad

** Prirodno-matmatički fakultet, Novi Sad

tvrdi pronaći u arhitekturi i umetničkom stvaralaštvu kao posebnim vidovima manastirske kulture. U ovom radu to traganje će biti podeljeno na dva poglavlja, vremenski ograničena srednjim i novim vekom, koji su se pokazali dominantnima u viševjekovnoj manastirskoj istoriji. A završno poglavlje biće posvećeno razmatranjima o perspektivi ovog manastira u svetu religijskog turizma.

Srednjovekovno vizantijsko i srpsko nasleđe manastira Krupa

Celokupno vizantijsko¹ nasleđe pruža nam pogled na jednu od najcelovitijih kulturnih determinanti evropskog civilizacijskog prostora. Ono je odraz blistave visoke kulture svog vremena, koja je tokom većeg dela svog trajanja u odnosu na ostatak evropskog kontinenta, snažnije i uticajnije sjala, ostavljajući tragove ne samo u svetu pravoslavne već i rimokatoličke Evrope.² Čak i kada je veliko Vizantijsko carstvo, koje je spajalo tri kontinenta, u državnom i političkom smislu nestalo, njegovi impresivni kulturni dometi nastavili su da cvatu na teritorijama drugih država. Njegov značaj ogleda se i danas u univerzalnom spoju rimskog državnog pravnog nasleđa, grčke antičke i srednjovekovne kulture i hrišćanske duhovnosti. Ta jedinstvena trojna sinteza svoje plodove nije davala samo širom Vizantijskog carstva već je cvala i u drugim zemljama koje su nastojale da preuzmu ono po sebi najkorisnije što je moglo dati ploda u njihovom razvoju. U stvari vizantijska kultura se širila srednjovekovnom Evropom poput sunčevih zraka i kao što zrake ono što dodirnu oživljavaju ili drže na životu tako je i ona svojim blagotvornim uticajem pokrivala mnogobrojne segmente srednjovekovlja. Jedan od tih segmenata je i manastirska kultura. Kako u ranijim vekovima tako i u vreme pada Vizantije, pa i kasnije, sveštenici i naučnici sa vizantijskog državnog prostora su bežeći ili odlazeći ka severu i zapadu Evrope prenosili i svoje domete u kulturi i nauci. Bogatstvo sa nekada hrišćanskog Bosfora počelo je, možda, kao nikada ranije, svoj viševjekovni izbeglički put ka severu i zapadu, obogaćujući taj prostor svojim plodovima. Na taj način, bežeći i sklanjajući pred islamom, evropski Istok u kulturnom smislu zaduživao evropski Sever i Zapad. Ovo prenošenje nije teklo samo ka rimokatoličkim državama. Ono je išlo i ka Rusiji. Tamo se kao ideja romejskog nasleđa uobličavala u novom centru – Moskvi – kao Trećem Rimu, univerzalnom hrišćanskom pravaoslavnom carstvu.³

Na prostorima koje nastanjuju Srbi, vizantijsko kulturno nasleđe ostvarilo je uticaj na razvoj srednjovekovne srpske kulture i kao takvo predstavlja neiz-

1 Pojam Vizantija nastao je u 17. veku. Oni koje mi nazivamo Vizantincima sebe su zvali Rimljanima.

2 S. Runciman, *Byzantine Style and Civilization*, London 1974.

3 Filotej iz Pskova definisao je ideju o tome kako je Prvi Rim bio paganski, Drugi Rim bio je hrišćanski Konstantinopolj, a Treći Rim je pravoslavna Moskva kao legitimni naslednik Konstantinove imperije.

stavan deo nacionalnog identiteta. Jedan njegov deo pronašao je svoje mesto u manastirskoj kulturi koja je bila ne samo vrelo kulture i duhovnosti u srednjem veku već i u vekovima tokom kojih su Srbi živeli u okviru Osmanlijskog carstva ali i u rasejanju, na prostorima rimokatoličkih zemalja. Tamo su manastiri bili centri pismenosti, duhovnog i identitetskog opstanka. Mnogobrojni molitvenici, lekcionari i Biblije predstavljali su u srednjem veku glavni fond svih manastirskih biblioteka. Ta dela nisu samo izaivala divljenje onih malobrojnih pismenih čitalaca već i lepotom iluminacija na svojim stranicama kojima su se divile stotine hiljada nepismenih. Osim toga manastiri su bili centri pismenosti i retka mesta u kojima su se mogla naučiti pismena. Međutim, osim što je manastir bio mesto školovanja on je činio i važan element kolektivnog iskupljenja. Još su zahtevi i struktura srednjevekovnog društva, koje je kroz više vekova bilo uglavnom seosko, postavili manastir na prvo mesto. Manastiri su bili podizani u seoskim područjima koje je karakterisao stalni napredak poljoprivredne proizvodnje, a monasi su najčešće imali najbolje obrađena polja jer se nisu ustručavali ni učenja ni rada, a ni toga da za njih rade kmetovi. Osim što su postali temelj srednjovekovnog obrazovanja, u njima je razvijana živa prepisivačka delatnost.⁴

Jedan od takvih manastira je i manastir Krupa smešten na podnožju planine Velebit, pokraj reke Krupe, pritoci reke Zrmanje, u severnoj Dalmaciji. U njemu je poput ostalih manastira, kako istoka tako i Zapada, razvijan poseban arhitektonski manastirski kompleks, uređivan je život manastirskog bratstva prema strogo određenim pravilima koja su podrazumevala raskid sa svetovnim životom i njegovim navikama. Izbegavan je prazan razgovor i raskalašan smeh, na koji su upozoravali pradaвні pisci poslanica. Tražila se uzdržanost u jelu da bi se telo obuzdalo od požude, a u periodima posta ta uzdržanost je prelazila u lišavanje.⁵

Koliko je ovakav život izgledao strog i teško ostvariv toliko se arhitektonska i likovna lepota ovog manastira činila blagom, uzvišenom i samo Gospodu dokućivom. Zidovi Krupe, kao da su obučeni u bele haljine koje simbolišu čistoću i nevinost, a unutrašnjost hrama, posvećenog Uspenju Bogorodice, ukrašena mnogobrojnim freskama i raznolikim ornamentima tako da zajedno blistaju čudesnom lepotom noseći merila vremena u kojima su nastali. Poput izvesnog broja manastira i u drugim zemljama i za osnivanje manastira Krupa su vezane mnogobrojne legende. Međutim, najizvesnije je da su manastir osnovali monasi iz Bosanske Krupe u vreme vladavine srpskog kralja Milutina oko 1317.godine.⁶

4 D. Gavrilović, Buđenje Evrope, od antike do kraja srednjeg veka, Sr. Karlovci 2011, str.196,197.

5 D. Gavrilović, Priče iz srpske starine, Sr. Karlovci 2009, str.46.

6 Đ. Janković, Kninska Krajina u srednjem vijeku-arheološka svjedočanstva materijalne kulture, Knin-Beograd 2000, str.50-56.

Manastirski kompleks najverovatnije je trajnije uobličen u vreme cara Dušana koji je dovršio manastir i darivao ga zemljama te na taj način materijalno pomogao da opstane vekovima.⁷ Crkva manastira Krupe je srednje veličine u odnosu na druge srednjovekovne srpske hrišćanske hramove. Mada nisu sačuvane freske koje pripadaju srednjovekovnoj srpskoj umetnosti, raspored postojećih fresaka prati već vekovima ranije utvrđene propozicije.⁸ Na žalost, što zbog čestih ratova koji su se vodili u ovom pograničnom području između Venecije i Osmanlijskog carstva, što zbog kasnijih ratova koji sežu do pre četvrtinu veka, od srednjovekovnog umetničkog nasleđa gotovo da ništa nije ostalo. Ipak, ono što možemo da pretpostavimo je da je hram bio dekorisan u skladu sa tadašnjom umetničkom praksom koja je preovladavala u gotovo svim srpskim manastirima koji su podizni u prvoj polovini 14.veka, kao i da je manastir služio kao mesto gde su prepisivane knjige, gde se učilo i podučavalo i da je bio centar duhovnog života pravoslavnog stanovništva ovog kraja.

Obnovljeno lice manastira Krupa zasijalo je ponovo u novom veku

A u sutonu srednjeg veka i u osvit novog veka, taman u onih nekoliko decenija kada su se prelamali 16. i 17. vek, pod osmanlijskom vlašću, o manastiru Krupa se malo toga čulo. Znalo se da je više puta paljen i obnavljan. Nisu pravljeni nikakvi značajniji radovi na manastiru, a ono što se može pretpostaviti to je da je manastir bio nekoliko puta napadan od strane osmanlijske vojske i to prevashodno zbog toga što su monasi učestvovali i pomagali bune. Tek sa obnovom Pečke patrijaršije, pout ostalih srpskih manastira, i ovaj manastir doživljava svoj ponovni procvat mada je još dva puta bio paljen kasnije. U vreme gašenja Patrijaršije 1766 i kasnije 1828.godine. Na žalost, sličnu tužnu sudbinu manastir je dožveo i dva puta u 20.veku: za vreme Drugog svetskog rata kada su ga ustaše pretvorile u svoje uporište prema fašističkoj Italiji i 1995, kada su se desila manja oštećenja i krađe.

Pa i pored ovako turbulentnih vremena od 17.veka manastirsko ikonopisačko lice je sjalo izuzetnim sjajem. Plodovi jačanja konfesionalnog identiteta pravoslava u Dalmaciji još jače su se ogledali u činjenici što je u manastiru Krka osnovana prva bogoslovija, odnosno, prva organizovana škola u Srpskoj crkvi. Više od stotinu godina kasnije, u ovom manastiru će boraviti i jedan od najznačajnijih srpskih prosvetitelja, Dositej Obradović. Otprilike stotinu godina posle njega, u

7 O darivanju i podizanju manastira svedoče kasniji dokumenti. Više o tome videti kod Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, II, Beograd 1903.

8 Više o umetničkim spomenicima manastira Krupa vidi kod A. Skovran, Umetnički spomenici manastira Krupa, u Manastir Krupa 1317-1967, Beograd 1968, str.21-51.

manastiru će ići u školu poznati pisac Simo Matavulj koji je u svojim delima opisao karaktere ljudi iz ovog kraja.

A tokom 17.veka, u većem broju u Dalmaciju se doselio grčki pravoslavni svet pa je svetlost dana uskoro ugledala kulturna simbioza srpskog i grčkog naroda u Dalmaciji. Na taj način, među Srbima Dalmacije tekla je duhovna struja proistekla u svetogorskim izvorima. A svoje plodove davala je u manastiru Krupa u skupim ikonama jednog od najboljih kritskih majstora, Jovana Apake.⁹ Kada je reč o freskama tačno vreme njihovog nastanka nije utvrđeno. Međutim, analizom je utvrđeno da pripadaju najznačajnijem srpskom slikaru pod osmanlijskom vlašću Georgiju Mitrofanoviću (1550-1630). On je strogo pratio utvrđene zakonitosti rasporeda i kompozicija ličnosti, a u hramove je svojim bojama ostvario uticaj svetogorske varijante italokritskog slikarstva. Najviša zona crkve ukrašena je likovima i temama koje izražavaju učenje o Hristu, nebeskom poretku, a niže zone su zauzela „zemaljska dešavanja“ iz crkvene istorije.¹⁰ Na najvišoj tački kupole nalazi se Hristos Pantokrator. Niže od njega redaju se anđeli i proroci, sveti pravednici i jevađelisti. Na oltarskom prostoru Mitrofanović je pokazao još jednom da je bio najveći srpski slikar tog perioda. U isto vreme tu je ispoljio sebe i kao slikara i bogoslova predstavljajući programe posvećene liturgijskim ilustracijama i njihovim starozavetnim uzorima. U hramu su svoje mesto pronašla i dva ciklusa: ciklus Velikih praznika i Stradanje Hristovo. A u zoni stojećih figura, kao da se Mitrofanović vodio ratničkom istorijom ovog kraja, prikazani su sveti ratnici i vrači.¹¹ Ipak, ako posmatramo nacionalni značaj ove crkve po lokalno srpsko stanovništvo, možda je najvažnije to što je Mitrofanović uneo u crkvu likove Nemanjića, srpske vladarske srednjovekovne loze.

Na žalost, nije sačuvan originalan ikonostas, a nigde nema pomena o njegovoj izradi ili nabavci. Današnji ikonostas je skroman i potiče iz 1920.godine¹².

A od 18.veka nisu su se samo videli plodovi srpsko-grčkog spajanja i preklapanja već su u manastir počeli da pristižu i skupoceni predmeti iz Rusije koje su poklanjali ljudi iz obližnjih mesta i sela što je govorilo i o većem i dnamičnijem kretanju ljudi iz ovog kraja ali i o ekonomski povoljnijim vremenima koja su dozvoljavala ljudima da manastiru poklanjaju takve darove. Među njima, prednjačio je Gerasim Zelić¹³, ne samo arhimandrit manastira Krupa već i kijevski

9 S. Orlović, Manastir Krupa, Beograd-Šibenik 2008, str.13

10 Isto, st.51.

11 S. Petković, Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557-1614, Novi Sad 1965, str.67,68.

12 S.Orlović, nd, str.91.

13 Više o Gerasimu Zelcu predlažem da se pročita kod Episkop moravički Lavrentije, Gerasim Zelić, u

ikonopisački đak, koji se trudio da sa svojih mnogobrojnih putovanja manastiru donose knjige, odežde i druge dragocenosti, ali i onaj koji je, učeći u Kijevskoj lavri, naučio da spaja pravoslavnu, vizantijsku, i Zapadnu, odnosno baroknu, slikarsku ideju.¹⁴ Osim što je prva polovina 18.veka bila za manastir Krupu obeležena snažnijim vezama unutar pravoslavnog sveta, nju je osenčilo i jačanje veza pravoslavlja i rimokatoličanstva. Za to najpre treba zahvaliti činjenici što se ovaj kraj nalazio u okviru Mletačke Republike. Tada su u Veneciji srebrom okovane prestone ikone, a nastavljeni su radovi na izgradnji manstira u smislu podizanja kelija, trpezarije, a nabavljeno je i centralno zvono.¹⁵

Kada je već reč o pisanim spomenicima ovog manastira treba svakako spomenuti njegovo vredno knjižničko blago. Da bi i o njemu nešto napisali treba da se vratimo u doba kada je razvoj istoriografije i zanimanje za prošlost naroda raslo uporedo sa jačanjem nacionalnih buđenja širom Evrope. Ta buđenja nosila su želje za stvaranjem nacionalnih država, raskidanjem sa carističkom prošlošću naroda koji su se nalazili u okviru multinacionalnih carstava koja nisu više u političkom smislu mogla da odgovore željama malih i buntovnih naroda. Stvaranje novih državnih zajednica kao i novih državnih uređenja bilo je posledica višedecenijskih nacionalnih previranja širom Starog kontinenta. U taj proces uključili su se i Srbi. I srpski političari i društvo kretali su se u pravcu traganja za sopstvenom nacionalnom državom tokom 19.veka, ali i za širom višenacionalnom zajednicom u kojoj bi se svi Srbi našli na okupu tokom 20.veka. Takva kretanja zahtevala su zaranjanje u prošlost, pa su još od kraja 18.veka, među prvim srpskim nacionalnim radnicima, iskrslili i prvi dokumenti i knjige u kojima se pisalo o najstarijoj, srednjovekovnoj srpskoj prošlosti.

U njoj je svoje mesto pronašla i istorija manastira Krupa. Među nekoliko podataka o nastanku manastira, izabrao sam kao meni najinteresantnije primere dva teksta koji govore o vremenu izgradnje manastira u vreme cara Dušana. Stariji tekst izvire iz Časoslova arhimandrita Gerasima Zelića 1795.godine¹⁶, a nešto mlađi tekst bio je uklesan 1802, na kamenoj pločici na kubetu manastirske crkve. Nisu samo domaći ljudi pisali o manastiru. U vreme Napoleonovih ratova, kada je francuska vojska okupirala Dalmaciju, ovaj manastir se našao u francuskim vojnim izveštajima i tada nije spomenuto samo vreme i razlog njegovog nastanka

knjizi Manastir Krupa 1317-1967, Beograd 1968, str.51-59.

14 D. Davidov, O ukrajinsko-srpskim umetničkim vezama u XVIII veku, ZLUMS, 4, Novi Sad 1968, str.223.

15 S. Orlović, nd, str.14.

16 N. Milaš, Pravoslavna Dalmacija, Beograd 1989, str.181.

već je spominjan i kao mesto gde su se sudarile vojske 1385.godine.¹⁷ Osim što su pomenuti zapisi svedočili o nastanku manastira, u stvari, možda po pisanu kulturnu baštinu najvrednije blago ovog manastira leži u njegovom bibliotečkom fondu. On se čuva u manastirskoj biblioteci i u riznici. Manastirska biblioteka danas broji više od 275 knjiga koje su bogoslužbenog karaktera, a u riznici se, osim knjiga, čuvaju i mnogobrojni dragoceni predmeti, koje je, u najvećem broju sa svojih putovanja po svetu doneo Gerasim Zelić.

Savremeni turistički potencijali manastira Krupa

Od početaka ljudske vrste pa do danas religija je ostala jedan od najemotivnijih delova ljudskoga iskustva koji snažno utiče na našu percepciju stvarnosti, na osećak pripadnosti određenoj zajednici kao i na odnos prema okolini u kojoj živimo. Religija i religioznost, kao sistemi verovanja, osećaja i prakse rasprostranjeni su u svim vremenima i prostorima. Svako društvo unutar svog holističkog sistema sadrži neki oblik religioznosti, neodvojiv od svakodnevnog života.¹⁸ Kroz istoriju religija, religijski motivi su često bili generatori putovanja, kako ličnih tako i grupnih. Potreba za posetom važnim svetim mestima i religijskim spomenicima, prepunim simbolike i mistične energije, doveli su do religijom motivisanih putovanja širom sveta. Bilo da se radi o hinduizmu motivisanim posetama Indiji, hrišćanstvom, judaizmom ili islamom motivisanim posetama Izraelu, ili bilo kojim drugim utristički organizovanim posetama, religijski turizam ne samo da danas predstavlja naistrajniji razlog turističkih putovanja kroz vekove već simboliše i ozbiljan potencijal za dalji razvoj ovog vida turizma. Osim ostvarivanja profita od razvoja religijskog turizma, on omogućava i da mesta i objekti od religijskog ili duhovnog značaja, kroz proces simbolizacije, dobiju posebno značenje, a da akcija putnika stekne legitimitet duhovnog opravka ili napretka. Pri tome grupe vernika pronalaze različite načine da simbolišu duhovnu prisutnost koja se našla u njihovom središtu. Iz religijski motivisanih putovanja, koja su u hrišćanskom srednjem veku bila naročito popularna u vreme Krstaških ratova, (najčešće su to bila hodočašća) razvio se moderni turizam.

Na sličan način kao što vernici žele da dođu u dodir sa svetim mestima, savremeni turisti žele da dođu u dodir s drugim i drukčijim, odnosno različitim kulturama, jezicima, običajima, krajevima, klimom, ukusima i mirisima. Shvaćen na moderan način, religijski turizam doživljava pravu ekspanziju nakon Drugoga svetskog rata kada počinje da jača svest o toleranciji među verama i konfesijama i kada duhovna potraga postaje sve više lična sve manje vezana za versku zajedni-

17 Isto, str.182.

18 A. Giddens, Sociologija, Zagreb 2007, str. 531.

cu. Od tada i religijski turizam počinje da se uklapa u globalne turističke tokove, potaknute brojnim poticajima u materijalnoj i duhovnoj sferi. Budući da je reč o ekonomski vrlo korisnom obliku turizma, kroz istoriju su neke destinacije religijskog turizma postale središta verskih, trgovačkih i kulturnih događanja bitnih za čitave države, poput Fatime u Portugalu ili Lurda u Francuskoj.

U okviru savremene turističke potražnje religijski turizam se može tretirati kao važan marketinški segment koji ima svoje organizacijske forme, uhodane navike i rute religijskih putovanja. U skladu sa snažnim motivima za takva putovanja, turističke organizacije inicijalnog turizma (turoperator, agencije) realiziraju sadržaje koji osim čisto religijskih i duhovnih programa nude sadržaje tipične za savremeni turizam (odmor, razonoda, rekreacija, lokalni specijaliteti i sl.)¹⁹ a za šta postoje mogućnosti za razvoj u okruženju manastira Krupa. I još više, jer poseta manastiru Krupa bi mogla da se uobliči u turističku ponudu obilaska manastira Dalmacije i adekvatno popuni ostalim pratećim sadržajima. Osim spomenika i objekata verskog sadržaja religijski turizam bi na ovim prostorima mogao da ponudi i organizaciju letnjih škola. Manastir Krupa ima potencijale i za taj vid edukativnog turizma kojim bi mogao ne samo da pobudi interesovanje za duhovnu i civilizacijsku prošlost već i da radi na oživljavanju gotovo opustelih manastirskih kompleksa. Osim već postojećih jakih duhovnih i nacionalnih veza lokalne srpske sredine sa manastirom, razvoj ovakvog vida turizma sigurno bi podstakao i jačanje lokalne privrede koja bi, uz oslonac na potrebe turizma, mogla da uhvati zamajac u sferi organskih proizvoda karakterističnih lokalnih specijaliteta, što bi uz podsticanje podizanja smeštajnih kapaciteta u bližoj okolini manastira ne samo omogućilo veću koncentraciju turista u ovom kraju već i dinamičniji povratak izbeglog stanovništva.

Summary

The monastery Krupa is situated on the foothills of the mountain Velebit, in the northern high hills of Dalmatia, nearby river Krupa. It is the oldest orthodox monastery in Croatia. The monastery was built in 1317 by monks from Bosnia, with the financial support from the Serbian king Milutin. During their reigns, King Stefan Dečanski and Emperor Dušan renovated the monastery. In the 15th and 16th century, the monastery was destroyed several times during the wars between Venice and Ottoman Empire, mostly because the monks gave support to the Christian soldiers. In the same centuries, monastery was endowed by Saint Angelina of Serbia. When the great work on renovation of the Serbian medieval churches start at the second decade of the 17th century, the most famous Serbian

¹⁹ Više o tome kod S. Geić, Turizam i kulturno-civilizacijsko naslijeđe, Split 2002

painter of the Ottoman period, Georgije Mitrofanović painted the walls (1620-1622). The frescoes painted by Georgije Mitrofanovic belong to the period of post-Byzantine art. In the 1760s, Serbian writer and educator, Dositej Obradović, lived and worked in Krupa, while in the 1860s, major Serbian realist author, Simo Matavulj, lived and was educated in the monastery. Gerasim Zelić also lived there in the 18th century. Monastery was completely renovated in 1855. Today, numerous icons, liturgical books, manuscripts and treasures from the orthodox world witness about zealous car of Krupa's monks and people who lived in this region. Beside the fact that the monastery presents the spiritual and nationalist heritage for the Serbs in Croatia it also open the possibility for the In the development and the role of religious tourism through the historical and sociological perspective, with the emphasis of its role in the contemporary society and in the context of modern tourism.

Key words: monastery, Krupa, monks, frescoes, icons.

Milorad Savić

UDK 726:271 (497.5)

ARHITEKTURA I SLIKARSTVO PRAVOSLAVNIH CRKAVA U BILIŠANIMA I OBROVCU

Abstrakt. Polazeći od stilskih promjena karakterističnih za pravoslavnu umjetnost u Dalmaciji od ranog novog vijeka do modernih vremena u radu se analizira religijska arhitektura i slikarstvo parohijskih crkava u obrovačkoj Bukovici. Ističu se nepokretni i pokretni spomenici u Bilišanima i Obrovcu. Stvarajući svoja pravila, poetika pojedinih stilova imala je izgrađen odnos prema duhovnim i prethodnim stilskim tradicijama. Crkvene građevine Bilišana i Obrovca i njihova ikonopisna baština potvrđuju smjene umjetničkih stilova pravoslavne umjetnosti Dalmacije i predstavljaju visoke domete pojedinih stilova. Neke ikone obrovačkog kraja priključuju se vrhunskim dostignućima ukupne srpske umjetnosti i te vrste umjetnosti u Dalmatinskoj eparhiji. Istovremeno, ovdašnja pravoslavna umjetnost je vrijednost posebnog karaktera u konglomeratu inače brojnih i bogatih kultura i starina Dalmacije. Prije rata u crkvama je bila galerija od blizu 150 djela religijskog slikarstva. Nemali broj ikona je propao na kraju i poslije rata za jugoslovnsko nasljeđe (jedan broj djela iz Obrovca i Bilišana, sve iz crkve u Medviđoj).

Ključne riječi: Obrovačka Bukovica, pravoslavlje, arhitektura, slikarstvo, stilске promjene, ktitori i predvodnički sloj, znatni dometi, znatna uništavanja

Uvod

Građenje i ukrašavanje pravoslavnih crkava u Bukovici odvijali su se u određenim širim i regionalnim kulturno historijskim okolnostima, u turskoj, venecijanskoj, potom austrijskoj državi. Po svjedočenju Gerasima Zelića u drugoj polovini 18. stoljeća u Dalmaciji je bilo preko 50 pravoslavnih crkava. Njihov broj je znatno uvećan tokom 19. i početkom 20. vijeka. Stilovi starijih crkava uglavnom su svedenih oblika, s pojedinim elemenatima bliskim tradiciji gradnje srednjeg vijeka, zatim svedenih baroknih oblika i jasnih romantičarskih i historicističkih stilskih karakteristika. Do druge polovine 19. stoljeća u pravilu su građene crkve malo promjenjivih tradicionalnih oblika i tek se s romantizmom njihov stil izrazito mijenja.

Pravoslavlje u Dalmaciji nije bilo usamljeno jer se u sklopu države Venecije našao znatan grčki pravoslavni svijet i njegova brojna ikonopisna branša koja je

produkovala enorman broj ikona različitih stilova u rasponu od 15 do 18 vijeka. Kritske, italokritske i grčke barokne ikone dospjevale su u Dalmaciju i bitno su uticale na razvoj domađeg srpskog baroknog slikarstva. Drugo izвориšte ovdašnjeg baroknog stila jeste barokno slikarstvo Karlovačke mitropolije. Slijedi slikarski romantizam i istoricističko slikarstvo ovdašnjih ikonostasa.

Crkvene građevine Bilišana i Obrovca

Opšti tok razvoja sakralne arhitekture u unutrašnjosti sjeverne Dalmacije ide od starijih tradicionalnih oblika u kojima su inkorporirani sažeti elementi pojedinih stilova. Sljedeća karakteristika im je manji gabarit, mala ili tek srednja veličina. Građevine su u pravilu jednobrodne, osim centralne građevine sa kupolom manastira Kripe, koja nije predmet ovog rada i koja se ranije istraživala.¹ Apstida im je polukružna, dok je glavna fasada najopremljenija: ulazna vrata uglavnom sa profilisanim okvirima, iznad njih je eventualno natpisna ploča, redovno prozorska ruža. Jedan ili više prozora na bočnim fasadama i apsidama su redovni. Glavna fasada gotovo uvijek završava zvonikom na preslicu sa jednim, dva ili tri lučno završena otvora za zvona. Bočni i apsidalni prozori redovno završavaju lučno. Reminiscencije na stare stilove, na primjer romanike, postoje, ali najčešće nije riječ o originalnim romaničkim elementima već o atipičnim građevinskim oblicima koji se ponavljaju iz stila u stil, pa se možda može govoriti o fenomenu produženog trajanja srednjevjekovlja. Primjer takve gradnje po starim uzorima a u novim stilskim okolnostima iz sredine 19. vijeka jesu crkve Sv. Petra i Pavla u Zelengradu i Mala Gospojina u Medviđoj. Ima i crkava koje su građene u dvije faze, odnosno koje su naodgrađivane, na primjer Sv. Jovan u Bilišanima.

Prodor novih stilskih i graditeljskih tendencija nastao je od sredine 19. vijeka. Učeni arhitekti koji su usvojili nova pravila gradnji, neki od njih i na visokim školama, prave nacрте po drugačijim uzorima. Često je riječ o romantičarskim osnovama i istoricističkim promišljenim interpretacijama elemenata ranijih stilova, njihovoj stilizaciji i novoj kombinatorici. Poznato je da je isti široko rasprostranjen trend istoricizma u isto vrijeme uveliko zahvatio arhitekturu i u Evropi, naravno i na Balkanu kod slovenskih naroda. Karakteristični primjeri istoricističkih stilskih tendencija u ovome kraju su crkve Male Gospojine u Bilišanima i Silaska sv. Duha u Obrovcu, a u širem području u Benkovcu, Kistanjama, Skradinu itd. Generalno, građevine i smjene stilova se ne razlikuju bitno od pravoslavnih crkava u drugim dijelovima Bukovice i u Ravnim kotarima.

1 M. Savić, Slikarstvo manastira Krupe, Kninska krajina za 2017, Beograd 2017. U ovom radu donsena je ranija literatura o arhitekturi i slikarstvu manastira Krupe.

Bilišani – crkva sv. Jovana Rijedak, skoro jedinstven spomenik arhitekture iz starijeg vremena je crkva Sv. Jovana u Bilišanima, iako se ponekad smatra za običnu i tipičnu.² Vanjski izgled joj jeste uobičajen, a samo raličita visina krova ukazuje na dvije faze gradnje. Dio do ulaza je mlađi, onaj do apside i sa apsidom stariji. Arheološka istraživanja nisu vršena; ona bi u unutrašnjosti dala dodatne odgovore i detalje, pošto se može očekivati da su stariji ukopi bili u crkvi. Apsida je pokrivena kamenom pločom a krov kupom kanalicom. Zapadni ulaz je jednostavno uokviren kamenim gredama, dok mu je sa strana po jedan manji četvrtasti prozor. Iznad njega je skladna rozeta isklesana iz jednog kamena, a poviše nje natpisno polje lučno završeno i zvonik na prslicu sa dva lučna otvora za zvona. Jedinstvenost koju crkvu u Bilišanima izdvaja od drugih pravoslavnih u Dalmaciji je tome što je unutrašnjost neobično rasčlanjena. Zapadni veći dio ima šest jakih kamenih stubova sa osnovama i jednostavnim trapezoidnim kapitelima. Dijelovi stubova su ponešto rustikalno klesani, bridovi su im zasječeni, a proporcije skladne. Oni nose po jedan visoki luk po bokovima a izrazito visok po sredini crkve. Premda je širina crkve neznatno veća od uobičajenih, nejasno je da li je ta konstrukcija izvedena da nosi široki svod i krovšte ili je trebala da podupire možda zamišljenu a neostvarenu kupolu. U svakom slučaju, sve djeluje ne samo neobično već i skladno. Na isti način kao i stubovi isklesana je i krstionica koja počiva na jednom kratkom stubu. Sigurno su isti majstori izveli ukras stilizovanog cvijeta na gredi iznad južnog ulaza, motiv koji se takođe pojavljuje i u bukovičkom etnografskom rezbarstvu. Slični široki lukovi pojavljuju u kužini manastira Krupe, a bliski su im i takva četiri slijepa luka iz suterenske prostorije Dvora Jankovića u Islamu Grčkom pa je moguće da ih je zidala ista zidarska grupa. S obzirom na direktnu povezanost ovih lokaliteta sa manastirom Krupom onda takva sličnost gradnje moguće iste zidarske grupe postaje razumljiva. Riječ o nesumnjivim znanjima u elementima i oblicima nepoznate domaće građevinske grupe iz vremena dogradnje crkve 1730. godine. Sljedeća rijetkost je zidani ikonostas sa troja vrata, koji zatvara kompletan oltarni prostor i ostavlja ga nedovoljno osvijetljenim.

2 B. Čolović, Sakralna baština dalmatinskih Srba, Zagreb 2010, 58.

Bilišani – crkva sv. Jovana (zvonik)

Opisano pripada drugoj fazi gradnje ove crkve o kojoj na crkvi postoji natpis za tekstom: „sotvorisja semi hram sviati Joan i protudimosja gospodu grešnim i vasem hristiani ... kapelan pop Mihail Jagodić. Prokurator Serdar Ilija Mitrović, iže va Troici slavimi Boga blagoizvoli ukrasiti seu cerkov s vsemi... su blagodatiju Božieju.“³ Petranović je prepisao da je godina gradnje bila 1739, mjeseca marta. Međutim, kako je serdar Ilija, inače sin ranijeg serdara Zaviše Jankovića, umro 1731,⁴ onda je riječ o greški, jer je vjerovatno došlo do zamjene u prepisivanju, pa skoro sigurno treba da bude 1730. kao godina dogradnje. Naime, ktitor Ilija svakako je želio za života da vidi izgrađenu i ukrašenu crkvu i spomen svoga imena u natpisu, kako je to uobičajeno u drugdje gdje se pojavljuju ktitorski natpisi (npr. Skradin, crkva Sv. Spiridona). Zato se može smatrati da je druga faza gradnje izvedena uz pomoć svih hrišćana 1730, sveštenik je bio Mihail Jagodić, a prokurator serdar Ilija Mitrović. Postoji i mišljenje da je crkva sagrađena 1734. godine.⁵

Prva, po svemu sudeći starija faza gradnje pokazuje druge karakteristike. Naime, dio crkve do oltara ima zidane pilastre koji nose slijepe lukove, što ukazuje na još starije tradicije gradnje. Preferirala ih je romanika, ali znatnija visina uka-

3 Bilišani – crkva sv. Jovana (zvonik)

4 M. Savić, Porodična zbirka dokumenata iz Dvora Jankovića: STAMPE COO FRATELLI DEDE MITROVICH, Srbsko-dalmatinski magazin za 2015, 16-61

5 M. Jačov, Pravni savetnici pri mletačkoj vladi o pravoslavnima u Dalmaciji i Boki Kotorskoj, Spomenik SANU CXXII, Beograd 1981, 61-90.

zuje na moguću nešto mlađu dataciju od romanike. U ovom kraju po tim oblicima najrodnija je crkva Sv. Marka u Karinu,⁶ pošto su joj zidovi razdvojeni u nekoliko polja pilastrima sa lukovima, koji su takođe završno nosili svod. Taj predoltarni dio crkve u Bilišanima se i nivom od jednog stepenika razlikuje od ostalog broda crkve. Uz to starija i novija faza razlikuju i po visini i nejedinstvenom krovu. Pojava dogradnji starijih crkvenih građevina, iako rijetka, nije nepoznata u Bukovici i Kotarima. Primjer je crkva Sv. Georgija u Biljanima Gornjim, koja je takođe izvedena u dvije faze, kasnosrednjovjekovnoj gotičkoj i ranonovovjekovnoj fazi iz 16. stoljeća.

Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice Sljedeća građevina velelepni, recimo gradskih odlika je crkva posvećena Rođenju presvete Bogorodice (Mala Gospojina). Prilikom njene gradnje istakao se iguman Isaija Olujić inače rodom iz Bilišana. Sagrađena je 1862. godine.⁷ To je građevina sa krstastom osnovom.

Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina)

Na krovnom stjечиštu krakova krsta izgrađen je oktogonalni tambur sa prozorima u obliku okulosa i on nosi kupolu. Manji zvonik iznad glavnog portala, koji na četiri strane ima lučno završene otvore, završava šiljatim krovom. Glavni ulaz je naglašen kratkim vestibilom. Apsida ima polukružni oblik. Ukupno, građevina je istoricistički skrojena kombinovano i sadrži stilizovane elemente vizantijske i gotičke. Po centralnom ustrojstvu, oktogonalnom kubetu i drugim pojedinačnim

6 I. Petricoli, Spomenici romaničke i totičke arhitekture u benkovačkom kraju, Benkovački kraj kroz vjekove, zbornik 1, Benkovac 1987, 113-124.

7 G. Petranović, Crkve u novije vreme podignute u eparhiji dalmatinskoj, Srpsko-dalmatinski magazin za 1865, Zadar 1865, 156-159.

stilskim elementima i njihovom sklopu slična je crkvi posvećenoj Pokrovu Bogorodice u Kninu, čiji je autor arhitekta Lukin a koje je izgrađena u istoj deceniji.⁸ Smatra se takođe da je crkvu u Bilišanima projektovao Emil Vekjeti.⁹ Ona ima velelepni ikonostas izveden 1864, o čemu malo kasnije.¹⁰

Obrovac – crkva Silaska sv. Duha Zna se da je prvobitna pravoslavna crkva u Obrovcu izgrađena 1757. godine. Doseljenik iz Herceg Novog Đuro Ugurlija najviše se potrudio oko njene gradnje.¹¹ Bila je to uobičajena tradicionalna jednobrodna crkva sa polukružnom apsidom i zvonikom na preslicu iznad zapadne fasade, kako pokazuje i jedna grafika Obrovca iz prve polovine 19. vijeka.¹²

Nova crkva Silaska sv. Duha sagrađena je na temeljima stare i osvećena 9. (22.) juna 1906. godine. Slijedeći tradiciju starijih narodnih prvaka, obrovački načelnik Vladimir Desnica dočekao je vladiku Nikodima Milaša, sveštenike i uzvanike ugostivši ih u svojoj kući.¹³

Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

8 M. Savić, Prvobitna crkva Pokrova presvete Bogorodice u Kninu, Kninska krajina 1, Beograd 2002, 10-19

9 B. Čolović, Sakralna baština dalmatinskih Srba, Zagreb 2010, 58.

10 M. Savić, Slikarstvo u srpskim srkvama sjeverne Dalmacije od kraja XIV do početka XX vijeka, Beograd 2000, 221, 224.

11 G. Petranović, Crkve u novije vreme podignute ili ponovljene u pravoslavnoj eparhiji dalmatinskoj, Srpsko-dalmatinski magazin za 1869, Zadar 1869, 144-146.

12 Originalna grafika nije analizirana već razglednica izvedena od nje, a koja se nalazi u Zbirci starih razglednica Dvora Jankovića u Islamu Grčkom.

13 An., Osvećenje nove obrovačke crkve, Glasnik pravoslavne dalmatinsko-istrijske eparhije, Zadar 1906, 105-108.

Crkva je izdužena građevina sa kratkim poprečnim krakom koji tvori krstoliki tlocrt, što je posebno izraženo u krovnoj konstrukciji.¹⁴ Usklađeno i stepenovano inkorporiran je zvonik s ulaznom fasadom, kao i apsida u brod crkve. Shodno istoricističkom repertoaru i ovdje je visoki piramidalni krov zvonika, dok su prozori jednostruki ili su razvijeni u bifore i trifore, takođe u duhu istoricističke pretenzije objedinjavanja različitih elemenata. Shodno uzorima u drugim gradskim crkvama i ovdje je u unutrašnjosti uz ulaz izgrađen hor koga nose dva stuba. Uz oltarni prostor je visoka oltarna pregrada, ikonostas nepoznatog slikara naslikan po akademskim uzusima u vrijeme osvećenja crkve.

Slikarske vrijednosti Bilišana i Obrovca

Osim ikonostasa Krupe i prestonih ikona Jovana Apake i pojedinih ikona iz manastirske riznice u obrovačkom kraju postoje druga kvalitetna slikarska djela visokog slikarskog nivoa i karakterističnih stilskih odlika. Dokumentuju glavni tok razvoja novovjekovnih stilova, od tradicionalnog stila, barokiziranih i baroknih djela do romantičarskih i istoricističkih ikonostasnih cjelina. Navode se po stilovima.

Tradicionalni stilski pristup malo zahvaćen barokizacijom osnova je ikone Bogorodica s Hristom u ikonografskoj varijanti igranje djeteta (Vzigranije mladenca) iz obovačke crkve. Ikona je nastala u drugoj polovini 17. stoljeća i italokritska je interpretacija srednjevjekovnog ikonografskog tipa koji naglašava nježnost majke i sina, ljupkost prizora i ljudsku dimenziju bogočovjeka. Podsjetimo se da je čuvena Rafaelova renesansna Bogorodica s djetetom nastala na osnovu ovog vizantijskog tipa ikone. I u ovom primjeru riječ je o korespodenciji istočne i zapadne hrišćanske umjetnosti.

Grčka slikarska umjetnost postvizantijskog doba, koja traje od pada Carigrada do pojave barokizacije u drugoj polovini 17. vijeka, karakteristična je po nastavku slikarskih i duhovnih tradicija iz epohe kasnih Paleologa (primjer su prestone ikone Jovana Apake u manastiru Krupi) i istovremeno po stvaranju nove stilske poetike oličene u italokritskoj školi. Stil ikona u mnogome je zavisio od raznolike klijetele, naručioca iz različitih slojeva pravoslavnog društva Mediterana i prostora koji ga okružuju. Nisu to više bili samo crkveni veledostojnici, članovi vladarskih kuća i predstavnici plemstva, već se kao naručioci pojavljuju i episkopi, manastiri i parohijska bratstva, gradske zajednice i pojedini građani, pojedinci za svoj kućni privatni kult, pojedinci kao priložnici darova za crkve, sve do plemstva kao članova zajednice. Karakteristično je i to da kritski slikari znatno slikaju ikone i za katoličku klijentelu, koja preko venecijanskih trgovaca dobija cijenjene ikone slikane alla maniera greca ili one označene kao maniera latina.

14 B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, Zagreb 2010, 218.

Bogorodica s Hristom - Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

Evolucija slikarske poetike doveo je u italokritsku školu barokizaciju, takvu da će se uskoro stvoriti novi brokni pravoslavni stil tokom druge polovine 17. i kroz 18. vijek. U Dalmaciji presudnu ulogu u stilskim promjenama odigraće grčki slikari koji su se integrirali u ovdašnju pravoslavnu zajednicu sasavljenu uglavnom od Srba a u malom broju od Grka. Oni će uočljivo uticati na domaće srpske slikare da usvoje barokni stil. Konstantin Dimitriju slika 1720. za Krupu Bogorodicu proroci su te nagovjestili, Georgije Mihalaki za Krku O tebe radujetsja. Slikari Mihalaki, Spiridon Rapsomanić i Vido Karacija bili su parohijani crkve Sv. Ilije u Zadru. Rapsomanić, inače paroh u Sv. Iliji u Zadru, naslikao je oko 1754. veliki broj djela za ikonostas Sv. Spiridona u Skradinu.

U obrovačkom kraju nekoliko je karakterističnih ikona bliskih djelima grčkih baroknih slikara. Kamenovanje sv. Stefana i Raspeće su vrhunskih evropskih dometa u svojoj vrsti. Kompoziciono razvijena a stilski vrlo zrela barokna scena Raspeća iz crkve Sv. Jovana u Bilišanima nesumnjivo je slikana po sličnim renesansno-baroknim italjskim uzorima i prati slične rane ikonografske prepise italokritske škole. Naslikana je u 18. stoljeću, nije potpisana. Uz raspelog Hrista su dva raspeta razbojnika. Dolje je vojnik Longin na konju, Jovan stoji gledajući na Hrista, a u podnožju krsta Bogorodica slomljena od bola u društvu je žena, od kojih Marija Magdalena klečeći obgrljuje krst. Bol, plač, stradanje, smrt, motivi tako privlačni baroknoj umjetnosti naslikani su vrhunski u skraćenjima poza ti-

jela ljudi i konja i suvereno izraženog osjećanja za volumen i materiju. Tragična atmosfera naglašena je dramatičnim sukobom svjetla i tamnih oblaka na otvorenom nebu, što još više ističe ukupnu baroknu intonaciju i emotivnu naglašenost prizora. Ikona je snimljena prilikom evakuacije u crkvi Silaska sv. Duha u Obrovcu, ali, kao i prestonim i još nekim ikonama iz samog Obrovca, kasnije joj nisam mogao ući u trag, pa je moguće da nije evakuisana na konzervaciju i da je propala u Oluji.

Isti barokni duh bola, plača i emotivnih izliva izražen je u još dva djela iz ciklusa Hristovih stradanja. Da li je istu sudbinu neevakuisanja doživjela velika ikona Oplakivanje iz Bilišana ne zna se, ali je moguće jer joj se kasnije nije moglo ući u trag. Prizor je slikan pojednostavljeno, živom gestikulacijom aktera a kao velika simetrična kompozicija na kojoj su dva anđela sa strana Bogorodice koja šireći ruke tuži za Hristom, dok tkaninu na kojoj on leži pridržavaju Jovan i Josif Arimatijski. Polaganje u grob iz Obrovca dvostrana je ikona svedena na dva muška lika i središnju Bogorodicu koja je u tuzi sklopila ruke na prsima.

Mada slikana drugačijim individualnim stilom ikona je vrlo bliska dvostranom prizoru iz Skradina i prototipu takvog Polaganja u grob iz crkve san Giorgio dei greci u Veneciji, djelu izvrsnog majstora Emanuila Canesa.¹⁵ S obzirom da su naslikane obe strane, ovakve ikone su se koristile u crkvama za uređenje Hristovog groba na veliki petak.

Polaganje u grob - Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

Tema mučeništva za Hristovu vjeru takođe je znatno učestala u baroknom slikarstvu. Kamnovanje sv. Stefana (po zapisu iz 1736. godine) iz crkve Silaska sv. Duha u Obrovcu prikazana je sa mučenikom u arhiđakonskoj odjeći koji klečeći

¹⁵ M. Chatzidakis, *Icones de Saint Georges des Grecs et de la collection de l'Institut, Venise 1962*, sl. 112.

upire pogled ka nebu i Hristu, sa ljudima koji ga kamenuju, rimskim vojnicima u drugom planu, stubom mučeništva i pozadinskim gradskim pejzažom, a u gornjem dijelu sa anđelima koji nose vijenac mučeništva i sa Hristom u oblacima. Ikona je slikana u skladu sa rješenjima kasnorenesansno-barokne umjetnosti. Po kompoziciji i po realističnim tipovima fizionomija potpuno ide trgom ikona koje su slikane pod zapadnim uticajima i grafikama Sadelera, slično Pulakisovim ikonama.¹⁶ Ikonografsko-kompozicione sličnosti su izrazite i s djelom Kamenovanje sv. Stefana Mihaila Damaskina, vrhunskog grčkog slikara koji se u drugoj polovini 16. vijeka znalački koristio pozajmicama iz drugih umjetnosti. Osim mučenja Sv. Strefana u crkvi u Obrovcu čuvala se ikona mučenika Sv. Merkurija i Hristifora koju je takođe u 18. vijeku slikao nepoznati srpski barokni slikar. Oni nose grančice mučeništva a u nebeskom segmentu je Hristos.

Kamenovanje sv. Stefana (nepoznat autor) iz crkve Silaska sv. Duha u Obrovcu

16 I. K. ΠΗΥΟΓΟΥΛΟΣ, Ο ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΟΥΛΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΦΛΑΜΑΝΔΥΚΗ ΧΑΛΙΚΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1979.

Sv. Merkurije i Hristifor - Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

Dalmatinsko srpsko barokizirano slikarstvo ima nezaobilazne primjerke u prestonim ikonama crkve Sv. Jovana u Bilišanima. Važnost im proizlazi iz suverenog individualnog stila, ikonografske i idejne kombinatorike, sjaja i dekorativnosti, iz stilske veze sa domaćim grčkim barokiziranim slikarstvom, konačno i po direktnim podacima o ktitorstvu i vremenu nastanka. Barokizirano srpsko slikarstvo s njima 1730. godine donosi izmjene i na prestonim ikonama, koje inače malo podliježu idejnim promjenama i koje se uglavnom zasnivaju na tradicionalnim tipovima. Riječ je o prestonim likovima Hrista i Bogorodice s Hristom anđelima koji se umnožavanju i probranim svetiteljima. Prva prestona ikona je Hrist Veliki arhijerej sa arhanđelima i svetiteljima.

Na većem gornjem polju prikazan je Hrist Veliki arhijerej a sa strana su dva anđela na oblacima i u stavu proslavljanja. Sjana obojenost proizišla iz kritskih tradicija velepno se ističe na zlatnoj pozadini koja je iz to ukrašena otisnutim motivima i punciranjem floralnog motiva nimba. U donjem polju naslikani su Sv. Georgije na konju i Sv. Nikola sa knjigom u ruci. Hristos kao prvosveštenik po redu Malhisedekovom predstavlja osnovno pravoslavno učenje o osnivaču i upravljaču crkve. Značenje je dopunjeno najistaknutijim i popularnim svetitelji-

ma, mučenikom i čudotvorcom kao sljedbenicima Hristovog puta u toku istorijskog života stare hrišćanske crkve. Ista tendencija umnožavanja još je razrađenija na prestonoj ikoni Bogorodica s Hristom, arhanđelima i svetiteljima. Pokraj Bogorodice koja sjedi na baroknom tronu ukrašenom heruvimima i ovdje stoje dva arhanđela, a u donjem polju stoje Sv. Nikola, litirgičari: Sv. Vasilije Veliki, Jovan Hrizostom i Grigorije Bogoslov, a uz njih je Sv. Spiridon. Svi su u arhijerejskim odeždama i sa knjigama u rukama kao potvrdom Hristovog učenja. Bogorodice kao Carica nebeska slika se od početne faze kritske škole, ovdje je prisutvom liturgičara dobila i evharistijsko značenje. Sv. Nikola i Sv. Spiridon arhijereji su iz istorije crkve, a značajni atributi su im čudotvorstvo koje je podržavala crkva i koje je u baroknom vremenu bilo posebno popularno među pastvom.

*Bogorodica s Hristom, arhanđelima i svetiteljima
Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina)*

Kako je rečeno, ktitor, naručioc bio je „prokurator Serdar Ilija Mitrović, iže va Troici slavimi Boga blagoizvoli ukrasiti seiu cerkov s vsemi... su blagodatiju Božieju.“¹⁷ To je primjer učešća domaćeg ratničkog plemstva iz upravljačkog

¹⁷ G. Petranović, Crkve u novije vreme podignute u eparhiji dalmatinskoj, Srpsko-dalmatinski magazin

reda u crkvenom životu. Ono tako ostaje nastavljajući uloge porodice Janaković u srpskoj pravoslavnoj crkvi, a ona traje u vezama koje su prepiskom njegovali sa vrhom crkve i patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem u godinama neposredno poslije Velike seobe 1690. godine.¹⁸ Činjenica je da će drugi istoimeni serdar Ilija Dede Janković 80-tih godina 18. vijeka takođe biti naručilac većeg broja ikona za parohijsku crkvu Sv. Đorđa u Islamu Grčkom.¹⁹

U crkvi Silaska sv. Duha u Obrovu sačuvano je još nekoliko ikona koje se ističu po svojoj barokno razvijenoj dekorativnosti. Među njima se izdvaja Bogorodica s Hristom tipa Feneromeni, koja sjedi na bogato dekorisanom tronu a sa strana su joj dva minijatura meloda, psalmovjevca. Vrlo bogato dekorisan okvir motivom preuzetim iz grafike karakteristika je te ikone kao i Sabora arhistratiga Mihaila. Ova potonja slikana je sredinom 18. vijeka i po individualnom maniru vrlo je bliska sličnim ikonama iz Krke i Skradina.

Najzrelija pojava srpskog baroknog stila u unutrašnjosti Dalmacije je brojani opus slikara starog benkovačkog ikonostasa, nazvanog tako zbog nepostojanja potpisa i zbog pretpostavke da mu je prva i možda najzrelije slikana ikonostasna cjelina bio ikonostas crkve sv. Jovana u Benkovcu u kojoj je u šestoj deceniji 18. stoljeća služio vladika dalmatinski Simeon Končarević. Slikar starog ikonostasa u Benkovcu oslikao je više cjelovitih oltarnih pregrada, dijelove ikonostasa i pojedinačne ikone u drugoj polovini 18. vijeka. Ikonostasne cjeline slikao je u Benkovcu, Kuli Atlagića, Vrbniku, Ivoševcima, Obrovu, vjerovatno i u Dobropoljcima, a dopunjavao je ikonostase u Tepljuhu i Islamu Grčkom, dok su pojedinačna njegova djela dospjela u manastir Krku, Kistanje, Lišane Tinjske, Dubrovnik i Beograd.²⁰

Slikarstvo ovog slikara sadrži sva obilježja pravoslavnog baroknog stila obogaćena odlikama ličnog manira: perspektivno organizovanje prostora slike, realno prikazivanje pejzaža, realističnost u fizionomijama lica, u stavovima tijela, odlično prikazivanje voluminoznosti, sjajan i raskošan kolorit, barokni rekvizitorij u prikazivanju ambijenata, arhitekture, nebasa, posebnosti iz pojedinih ispričanih priča, posebno vješto i lapidarno oslikavanje likova, ne tipsko već individualno slikanje ličnosti koje su određene pričom i učestvovanjem u njoj, što sve dobija

za 1865, Zadar 1865, 156-159.

18 M. Jačov, Seobe Srba u Dalmaciju i Boku Kotorsku kroz vekove i naponi Patrijarha Arsenija III Čarnojevića da ih sačuva u jedinstvu sa srpskom patrijaršijom, u: Patrijarh srpski Arsenije III Čarnojević i velika seoba Srba 1690. godine, Beograd 1997, 71-100.

19 M. Savić, Religijsko slikarstvo iz Islama Grčkog, Srbsko-dalmatinski magazin za 2014, Split 2014, 47-62.

20 M. Savić, Srpsko barokno slikarstvo u Dalmaciji i opus slikara starog benkovačkog ikonostasa, Benkovac prijateljima – mala monografija 2, Zadar 2012, 276-407

*Dio ikonostasa u Obrovcu (slikar Benkovačkog ikonostasa)
- Obrovac – crkva Silaska sv. Duha*

*Sabora arhistratiga Mihaila (nepoznat slikar)
- Obrovac – crkva Silaska sv. Duha*

osobine pune rasprisanosti. Sljedeća važna karakteristika i ovog individualnog stila i pravoslavnog baroka uopšte je velika umnoženost tema i razrađenost tematskih ciklusa, što usložnjava značenja i direktno likovno propovjedno edukativno djeluje na vjernike kojima je i namijenjeno. Stoga je barokna epoha najviše obogatila slikarskim djelima ovdašnje crkve i ikonostase.

Ikonostas za crkvu Silaska sv. Duha u Obrovu slikar je oslikao oko ili neposredno nakon njene izgradnje 1757. godine.²¹ Sačuvano je sedamnaest djela i oltarna pregrada se može rekonstruisati. Osim postojanja prizora velikih praznika koji su prisutni i u Benkovcu: Rođenje, Sretenje, Krštenje, Preobraženje, Vaskrsenje, Silazak Sv. Duha, Uspenje Bogorodice, u kojima se na skoro identičan način ponavljaju rješenja s benkovačkog ikonostasa, u Obrovu su sačuvane i Blagovijesti, Obrezanje, Ulazak u Jerusalem, Vaznesenje i Vavedenje Bogorodice. Sličnosti u pristupu, ikonografsko-kompozicionoj razradi, slikarskim potupcima, modelovanju volumena tijela i lica, detaljima nekih partija slika, čak i u izvjesnim nedosljednostima su takve da je nesumnjivo riječ o istom slikaru i manuru, poetici i fenomenu. Sažimanje, svodenje i nerazrađivanje pojedinih elemenata, pretežno vidljivi u skraćenosti perspektivom određenog prostora, preferiranje prvog plana u scenskom rasporedu aktera priča i samo primarno korištenje svjetla u kompoziciji i organizaciji slike, koje je zapravo zamjenjeno naglašenim kolorističkim odnosima takođe su osnovne odlike. Sačuvane su i tri predstave apostola koji sjede na bogato dekorisanim tronovima: Sv. Pavle, Sv. Vartolomej i Sv. Andrej, koje kazuju da je ikonostas imao kompletan apostolski red ikona. Ikonama Sv. Konstantina i Jelene i Sv. Tri jerarha slikar nastavlja tradiciju predstavljanja istaknutih svetitelja, liturgičara, zaslužnika pravoslavne crkve uz idejne naglaske liturgijske i istorijske koje ove cjeline nose. U crkvu u Zelenogradu u obrovačkom kraju dospjela je kasnije, nesumnjivo iz obližnjeg Obrovca, ikona Sv. Pantelejmona i Trifuna, koja je bila sastavni dio obrovačkog ikonostasa. Vrlo je vjerovatno da su te tri ikone bile dio trećeg ikonostasnog reda koji je, kao u Vrbniku, objedinjavao istaknute svetitelje.²²

Prestone ikone u staroj crkvi boraveći u Obrovu nalikao je Evtimije Dimitriadis oko 1835. godine.²³ Predstavio se na njima kao učeni slikar kasnobaroknog stila koji se s lakoćom koristio znanjima iz visokih likovnih škola.

21 G. Petranović, Crkve u novije vreme podignute ili ponovljene u pravoslavnoj eparhiji dalmatinskoj, Srpsko-dalmatinski magazin za 1869, Zadar 1869, 144-146.

22 M. Savić, Srpsko barokno slikarstvo u Dalmaciji i opus slikara staog benkovačkog ikonostasa, Benkovac prijateljima, mala monografija 2, Zadar 2012, 276-407.

23 M. Savić, Slikarstvo u srpskim crkvama..., 218.

Romantičarska i istoricistička stilska obilježja karakteristika su reprezentativno izvedene oltarne pregrade novosagrađene crkve Rođenja Bogorodice u Bilišanima. Ikonostas je arhitektonski podijeljen u dvije zone koje imaju lučno završene otvore za dveri i za slike, tanke stubove sa kapitelima, falcirane arhitrave. Sve je ukrašeno mramorom, dok su arhitravi i naddverja ukrašeni skladnim plavičastim trakama sa zlatnim motivima. Kolori i zlatni fon ikona se ističu na plavičasto marmoriranoj visokoj konstrukciji. Po svojoj arhitektonici, finoj obojenosti, ukrasima i samim ikonama ikonostas djeluje kao promišljeno usklađena monumentana cjelina.

Ikonostas crkve Rođenja Bogorodice u Bilišanima

Izgrađen perfekcionistački akademski stil, promišljenost u konceptu, preciznost, odličnu solidnost i suverenost u realizaciji pokazuju monumentalne slike velikih formata koje je naslikao tršćanski slikar Antonije Cukaro. Slikar, koji je dugo živio i radio u Dalmaciji, bio je poznat po velikoj dekorativnoj cjelini zastora u splitskom kazalištu, a posebno po više akademski slikanih portreta.²⁴ On je bilišanski ikonostas izveo 1864. za 1700 forinti.²⁵ Krupne figure Hrista i Bogorodice s Hristom koji sjede na tronovima i stojeće arhangela Mihaila i Jovana Krsti-

²⁴ K. Prijatelj, Nekoliko umjetničkih portreta dalmatinskih preporoditelja, Radovi Instituta JAZU u Zadru 8, Zadar 1961, 219-229.

²⁵ M. Radeka, Prilozi o spomenicima kulture kod Srba u sjevernoj Dalmaciji, u: Almanah Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku, Zagreb 1971, 208.

telja na prestonim ikonama, ustaljenih molitvenih i hjeratskih začenja, slikane su precizno i meko s osjećanjem za dostojanstvenost i velelepnost. Na jednostavnoj i prozračnij rezbi carskih i bočnih dveri instalirani su likovi arhijereja. U redu iznad prestonih ikona na velikim formatima je nekoliko osnovnih velikih praznika, ilustracija iz jevandeoske istorije: Rođenje Hristovo, Sretenje, Vakrsenje i Vaznesenje, koje su sa strana najveće i središnje Sv. Trojice, dok je u vrhu ikonostasa krst sa naslikanim Raspećem. Prema tome ističu se ideje ovaploćenja, uvođenja

Hristos sa arhandželima i svetiteljima
- Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina)

Oplakivanje - Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina)

u zajednicu, iskupiteljstvo, trijumfalna pobjeda i dogmatska istina, dok arhijereji podržavaju crkvenu hjerarhiju i crkvene vrline.²⁶

Raspeće - Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina)

Bilišansko djelo Antonija Cukara primjer je upućenosti vrhova srpske crkve na učene umjetnike prilikom izvođenja većih cjelina, što je posebno protežirao vladika Stefan Knežević od 1853. pa dalje. Takve okolnosti pogodovale su da se u Bilišanima ostvari najskupocjeniji i najskladniji ikonostas u Dalmaciji usporediv da 12 godina mlađim raskošnim ikonostasom iz crkve Blagovještenja u Dubrovniku.²⁷ Vladika Knežević bio je zagovornik angažovanja učenih slikara, što je direktno naređivao sveštenstvu preko cirkularnih pisama. U cirkularnom pismu on početkom svog vladikovanja piše sveštenstvu da se mora voditi računa o „vkusu“, „tačnosti“, „sorazmjeriju“ ikona i „ikonosa“, i da se ne dozvoli nevještim rukama i bez ikakva ukusa oslikavati ikonosotase.²⁸ I zaista, ikonostasi nevještih slikarskih ruku i s malo ukusa naslikani su na primjer u crkvi u Zelengradu, a slično i u crkvi u Erveniku i to desetak godina prije raskošnog Cukarovog ikono-

26 Nakon Oluje crkva i njena oltarna pregrada su devastirani. Zna se da su samo dvije prestone ikone prenesene u crkvu Sv. Ilije u Zadru, dok se za druga djela bilišanskog ikonostaa ne zna sudbina.

27 M. Savić, Arhivska svjedočanstva i umjetnost Srpske pravoslavne parohije u Dubrovniku, Srbsko-dalmatinski magazin za 2009, Split 2009, 21-41; B. Čolović, Sakralna baština dalmatinskih Srba, Zagreb 2010, 117.

28 Protokol cirkularov Parohii Karinskia 1842-1859, No 1632.

stasa u Bilišanima.²⁹ Srećom, insistiranje episkopa Stefana imalo je dalekosežne posljedice pa se u eparhiji zadnjih decenija 19. i s nastavkom za episkopovanja Nikodima Milaša početkom 20. vijeka izvide novi smišljeni, majstorski izvedeni ikonostasi, djela učenih projektanata, majstorskih rezbarskih radionica i isto tako učenih slikara. Osim ikonostasa Antonija Cukara, u obrovačkom kraju takva vještija slikarska djela ostvarena su novim prestonim ikonama crkve Sv. Jovana u Bilišanima, a posebno monumentalno na platnima velikih formata ikonostasa novije crkve Sv. Đorđa u Žegar, koja je sagrađena i ukrašena krajem 19. stoljeća. Nažalost, te cjeline i dopune ikonostasa nisu potpisane, kao što nisu potpisane ni ikonostasne slike nove crkve Silaska sv. Duha u Obrovcu. Novi obrovački ikonostas izveden je neposredno nakon gradnje crkve 1906., a u stilu umekšano akademskom, onakvom kakvim su se na gotovo manufakturan način ukrašavali neki ikonostasi u Dalmaciji prvih decenija 20. vijeka.

Summary

Bilisani and Obrovac conserve good examples in the architecture of sacral buildings. The Church of Saint John in Bilisani is unique by its interior space organization and it shows there have been used both, Romanesque and baroque elements. The Church of Birth of Mary Mother of God is a colossal historicism edifice, the type of building that used to be built in the second half of the 19th century across the Dalmatian diocese. Their religious depictions show high painting features. The ones to stand out are The Saint John's throne icons as the exquisite works of Serbian baroque influenced painting (1730), individual icons in baroque style from the same period (Crucifixion, The Stoning of St Stephen), rood screen icons of the old Benkovac rood screen done by painter from Obrovac in mature baroque style in the second half of the 18th century, rood screen icons by E. Dimitriades of the same church in baroque-classicism style (1834) as well as the monumental canvases of romanticism by Antonio Zucaro (1864). We talk about the religious and cultural heritage that certainly can make people of Obrovac region and Dalmatian orthodoxy proud and willing to present all this to the benevolent people.

Key words Obrovačka Bukovica, orthodoxy, architecture, painting, stylistic changes, sponsors and avant-gard group, significant achievements, significant devastations

29 M. Savić, Slikarstvo u srpskim crkvama..., 220-221.

Hrana kao deo identiteta
i potencijal za razvoj turizma

Mirela Tomaš Simin
Zoran Njegovan¹

UDK 338.48-53:631.153

ORGANSKA PROIZVODNJA – DODATNA VREDNOST U AGROTURIZMU

Abstrakt. U radu autori analiziraju koncept organske proizvodnje i mogućnosti stvaranja dodatne vrednosti u agroturizmu kroz ovaj koncept. Pored tradicionalnih poljoprivrednih aktivnosti koje se pre svega odnose na proizvodnju, farmeri se sve više okreću i agroturizmu kao izvoru dodatnih prihoda. U sklopu agroturizma, definiše se i održivi turizam kao oblik turističke aktivnosti koji poštuje i čuva prirodni, kulturni i socijalni integritet prostora u dugoročnom periodu i doprinosi pozitivnom i korektnom ekonomskom razvoju i dobrobiti ljudi koji žive i rade u ovim oblastima. Među sistemima održive poljoprivredne proizvodnje organska poljoprivreda zauzima centralno mesto. Organska poljoprivreda predstavlja sistem proizvodnje koji je u skladu sa životnom sredinom i koji proizvođačima omogućava sticanje dodate vrednosti izražene kroz prihode sa individualnih gazdinstava. U kombinaciji sa određenim vidovima agroturizma, organska proizvodnja može biti jedan od faktora održivog ruralnog razvoja.

Cljučne reči: agroturizam, organski turizam, ruralni razvoj, organska poljoprivreda, dodata vrednost.

Uvod

Pored tradicionalnih poljoprivrednih aktivnosti trendovi u svetu pokazuju da se mnogi farmeri okreću agroturizmu kao izvoru dodatnih prihoda. Postoje brojne prednosti koje se mogu ostvariti razvojem agroturizma: jačanje lokalne ekonomije, otvaranje novih mogućnosti zapošljavanja i osnivanja novih preduzeća; razvoj i promovisanje programa obuke upoznavanja mladih ljudi sa poljoprivrednom proizvodnjom i zaštitom životne. Seoski turizam pomaže u očuvanju seoskog načina uključujući jačanje lokalne mreže, kulture i tradicije. Osim toga, obezbeđuje dodatne mogućnosti za prodaju lokalnih zanatskih i prehrambenih proizvoda. Agroturizam takođe nudi mogućnost razvoja "održivog" ili "zelenog" turizam.

U literaturi postoji veliki izbor terminologije, ponekad sa različitim značenji-

¹ MSc Mirela Tomaš-Simin, asistent, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet Novi Sad, dr Zoran Njegovan, red.prof., Poljoprivredni fakultet, Univerzitet Novi Sad.

ma, što otežava definisanje turizma u ruralnim područjima ². Prema Lane (1994) ³seoski turizam treba da sadrži sledeće: da se nalazi u ruralnim područjima, (...) da je prostor funkcionalno ruralan, (...) obično manjeg obima (...) tradicionalnog karaktera; povezan sa članovima lokalne zajednice; i (...) da predstavlja kompleksan obrazac ruralne sredine, ekonomije, istorije i lokacije. Međutim, koncept seoskog turizma je malo drugačija od definicije koju koristi Lane (1994), koja obuhvata turizam na farmama u seoskom turizmu.

Slično tome, Maetzold (2002) ⁴, definiše agroturizam kao alternativnu delatnost tj. kao: "skup aktivnosti gde ljudi povezuju putovanja sa proizvodima, uslugama i iskustvima poljoprivrede", ali koje poseduje i komercijalnu komponentu turizma Che i sar. (2005) ⁵ navode da je "agroturizam još jedan način korišćenje poljoprivrednog zemljišta i može da pomogne očuvanju farme". Međutim, drugi autori ukazuju na to da agroturizam nije nužno rešenje za probleme sa kojima se suočavaju ruralna područja ⁶ i da farma može imati više razloga za diversifikaciju ka agroturizmu ⁷.

U okviru ovih definicija, i empirije, barem po pitanju tražnje, nastao je novi oblik turista - eko-turista. Konkretno, održivi turizam se odnosi na svaki oblik turističke aktivnosti koji poštuje i čuva prirodni, kulturni i socijalni integritet prostora u dugoročnom periodu i doprinosi pozitivnom i korektnom ekonomskom razvoju i dobrobiti ljudi koji žive i rade u ovim oblastima. U literaturi, mnogi naučnici su pisali o ekoturizmu ⁸ ali je neophodno povezati značenje termina sa kontekstom u kojem se koristi jer zavisi od nivoa razvoja destinacije, tipa ponude

2 Greffe X. (1992): Rural Tourism, Economic Development and Employment: Business and Jobs in the Rural World. Paris, OECD, pp.121-147; Lane B. (1994): What is Rural Tourism? Journal of Sustainable Tourism, 2(1-2): 7-21; Bramwell B. (1994): Rural Tourism and Sustainable Rural Tourism, Journal of Sustainable Tourism, 2 (1-2): 1-6.

3 Lane B. (1994): What is Rural Tourism? Journal of Sustainable Tourism, 2(1-2) str. 10.

4 Maetzold J. (2002): Nature-Based Tourism & Agritourism Trends: Unlimited Opportunities, str 12

5 Che D., Veeck A., Veeck G. (2005): Sustaining production and strngthening the agritourism product: linkages among Michigan agritourism destinations, Agriculture and Human values, 22, str. 227.

6 Gannon A. (1994): Rural tourism as a factor in rural community economic development for economies in transition, Journal of Sustainable Tourism, vol. 2: 51-60; Sharpley R. (2002): Rural tourism and the challenge of tourism diversification: the case of Cyprus, Tourism Management, 23: 233-244.

7 Ollenburg C., Buckley R. (2007): Stated Economic and Social Motivations of Farm Tourism Operator, Journal of Travel Research, 45(4): 444-452.

8 Unter C. (1997): Sustainable tourism as an adaptive paradigm, Annals of Tourism research, 24(4): 850-867; Hultsman J. (1995): Just tourism. An ethical framework, Annals of Tourism research, 22(3): 553-567; Weaver D.B., Lawton L.J. (2007): Twenty years on: the state of contemporary ecotourism research, Tourism Management, 28(5):168-79.

i ciljnog tržište⁹. Ekoturizam može se shvatiti kao poseban vid prirodnog turizma gde je prirodni turizam shvaćen kao oblika turizma zasnovan na prirodnim resursima¹⁰. Drugi termin koji je povezan sa prethodnim je odgovoran turizam koji je zasnovan na etičkim vrednostima sa osvrtom na ekonomske, ekološke i društvene uticaje turističkih aktivnosti¹¹.

Povezan sa konceptom ekoturizma ili prirodnog turizma je svakako poljoprivredna proizvodnja, kao sastavni deo ruralnih područja. Savremena poljoprivredna proizvodnja, kao deo društveno-ekonomskog podsistema, ima nepovoljne uticaje na životnu sredinu¹² koji su posledica pre svega njene sve veće zavisnosti od industrije (u smislu veštačkih đubriva i pesticida) i uvođenja monokulture, zarad većeg profita. Kao moguće rešenje problema razvijaju se alternativni pravci poljoprivredne proizvodnje, koji pokušavaju da ublaže ove uticaje. Jedan od tih pravaca je i sistem organske poljoprivredne proizvodnje. S obzirom na pozitivne aspekte koje je ovaj sistem proizvodnje pokazao u odnosu na konvencionalnu proizvodnju, razvijenost organske proizvodnje moguće je posmatrati i u praksi se i posmatra kao značajan indikator održivog razvoja¹³. Trendovi u svetu ukazuju na sve češće povezivanje agroturizma (seoskog turizma) sa organskom poljoprivredom.

Trendovi u organskoj proizvodnji

Organski sistem poljoprivredne proizvodnje je privukao veliku pažnju tokom protekle dve decenije jer se čini da nudi rešenje za neke od problema koji trenutno postoje u poljoprivrednom sektoru industrijalizovanih zemalja. Organska poljoprivreda ima potencijal da obezbedi koristi u smislu zaštite životne sredine,

9 Franch M., Martini U., Buffa F., Parisi G. (2008): 4L tourism (landscape, leisure, learning and limit): responding to new motivations and expectations of tourists to improve the competitiveness of alpine destinations in a sustainable way, *Tourism Review*, 63(1), str 8

10 Wurzinger S., Johansson M. (2006): Environmental Concern and Knowledge of Ecotourism among three Groups of Swedish Tourists, *Journal of Travel Research*, 45, str. 224.

11 Goodwin H., Francis J. (2003): Ethical and responsible tourism: Consumer trend in the UK, *Journal of Vacation Marketing*, vol. 9(3): 271–284.

12 Kovačević D., Lazić B., Milić V. (2011). Uticaj poljoprivrede na životnu sredinu, Međunarodi naučni skup agronoma, Jahorina, str. 34-47; Rodriguez E., Sultan R., Hilliker A. (2004): Negative Effects of Agriculture on Our Environment, *Ef Agric Traprock*, 3: 28-32; Lazić B., Lazić S. (2008): Organska poljoprivreda u Lazić B. i sar.: Organska poljoprivreda, Institut za ratarstvo i povrtarstvo, Novi Sad, str. 7-38.

13 Stolze M., Piore A., Häring A., Dabbert S. (2000): The environmental impacts of organic farming in Europe; *Organic Farming in Europe: Economics and Policy*, vol 6, Department of Farm Economics, University of Hohenheim, Germany; Kasprzyk N., Knickel K. (2006): Environmental impacts of organic farming u Kristiansen P., Taji A., Reganold J.: *Organic Agriculture A Global Perspective*, CABI, United Kingdom, pp. 259-295; Kilcher L. (2007): How organic agriculture contributes to sustainable development, *JARTS, Supplement* 89, pp. 31-49.

konzervaciju neobnovljivih izvora energije, poboljšanog kvaliteta hrane, smanjenje outputa pratećih proizvoda i preorijentaciju poljoprivrede ka tržištima na kojima postoji tražnja. Neke Vlade u Evropi su prepoznale i odgovorile na ove potencijalne koristi od organske poljoprivrede, i pružile podršku farmerima da usvoje ovaj sistem ili direktno kroz finansijske podsticaje ili indirektno kroz podršku istraživanjima, savetodavstvu i tržišnim inicijativama. Kao posledica, organski sektor se ubrzano razvija širom Evrope, sa sličnim trendom, možda manje naglašenim, širom sveta.

Beauchesne i Bryanti (1999)¹⁴ definišu organsku poljoprivredu kao socijalnu i tehnološku alternativu konvencionalnoj proizvodnji, mada se u ovako izraženoj dihotomiji krije nešto kompleksnija stvarnost. Organska poljoprivreda se često povezuje sa „starim“ načinom proizvodnje, odnosno često deluje kao „povratak u prošlost“. Međutim, treba napomenuti da postoji razlika između organske poljoprivrede i „seljačke proizvodnje“, kako je Cifrić (2003)¹⁵ naziva. Po njemu: „...dovoljno je reći da je seljačka proizvodnja u osnovi ekološka (organska) proizvodnja, a seljakov je rad „uvek usmeren na održivost“. Ali nije samo proizvodnja bila ekološka nego i način življenja, pa i društvo u celini“. Ekološka (organska) poljoprivreda nije konzervativan koncept, i ne bi je trebalo shvatiti kao zahtev (a) za povratak na predindustrijski način proizvodnje u smislu tehnološkog zaostajanja i (b) za povratak na seljački, tradicionalan način života, koji uključuje povratak na stare odnose u porodici, među polovima itd.

Uprkos nekim razlikama u definisanju pojma organska poljoprivreda, osnovni cilj ovakvog sistema proizvodnje jeste održivi sistem poljoprivredne proizvodnje. Pojam „održiv“ se koristi u širem smislu, uključujući tu ekonomsku, socijalnu i prirodnu održivost. Katić i sar (2010)¹⁶ navode da se „...organska proizvodnja, kao poseban vid poljoprivredne proizvodnje, smatra se osnovom održive poljoprivredne proizvodnje. To je vid proizvodnje koji najviše ispunjava zahteve očuvanja životne sredine i principa održivosti“. Razvoj organske poljoprivrede je pre svega vezan za farmere, koji su bili pioniri u ovoj proizvodnji, i znanje i informacije su distribuirane putem neformalnih mreža u početku. Nakon toga je sledilo uspostavljanje organizacija u organskoj poljoprivredi, ponekad podsticano od strane pojedinaca zainteresovanih za razvoj poljoprivrede i ruralni razvoj. Istraživanje, inače važan faktor poljoprivrednog razvoja, je ovde odigralo

14 Beauchesne A., Bryant C. (1999): Agriculture and innovation in the urban fringe: the case of organic farming in Quebec, Canada, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 90(3). str. 325.

15 Cifrić, I. (2003): Značaj iskustva seljačke poljoprivrede za ekološku poljoprivredu, *Sociologija i prostor*, Institut za društvena istraživanja Zagreb, Zagreb, str. 12.

16 Katić B., Savić M., Popović V. (2010): Organska stočarska proizvodnja-neiskorišćena šansa Srbije, *Ekonomika poljoprivrede*, vol 2, str. 247.

minornu ulogu (Padel, 2001)¹⁷.

Švajcarski institut FIBL u saradnji sa IFOAM-om na godišnjem nivou od 2000 godine publikuju godišnje izveštaje koji se odnose na statistiku organske poljoprivrede u svetu. Prikazani podaci se odnose na period iz 2015. godine. Sumirani pregled ključnih indikatora kada je organska poljoprivreda u pitanju dat je u tabeli 1.

Tabela 1. Organska poljoprivreda – ključni indikatori 2017. godine¹⁸

Indikator	Svet	Vodeće zemlje
Zemlje sa organskom poljoprivredom	2015:179 zemalja	Nove zemlje: Brunej, Zelenortska Ostrva, Hong Kong, Kuvajt, Monako, Sijera Leone i Somalija
Površine u organskom sistemu proizvodnje	2015: 50,9 miliona hektara (1999: 11 miliona hektara)	Australija (22,7 miliona ha) Argentina (3,1 milion ha) SAD (2 miliona ha)
Učešće organskih u ukupnim poljoprivrednim površinama	2015: 1,1%	Lihtenštajn (30,2%) Austrija (21,3%) Švedska (16,9%)
Sakupljačka proizvodnja i ostale nepoljoprivredne površine	2015: 39,7 miliona ha (1999: 4,1 miliona ha)	Finska (12,2 miliona ha) Zambija (6,6 miliona ha) Indija (3,7 miliona hektara)
Proizvođači	2015:2,4 miliona proizvođača	Indija (585.200) Etiopija (203.602) Meksiko (200.039)
Organsko tržište	2015: 81,6 milijardi US dolara (oko 75 milijardi eura) 2000: 17,9 milijardi US dolara	SAD (39,7 milijardi US dolara; 35,8 milijardi eura) Nemačka (9,5 milijardi US dolara; 8,6 milijardi eura)

Indikator	Svet	Vodeće zemlje
		Francuska (6,2 milijarde US dolara; 5,5milijardi eura)
Potrošnja po glavi stanovnika	2015: 11,1 US dolara (10,3 eura)	Švajcarska (291 US dolara; 262 eura) Danska (212 US dolara; 191 euro) Švedska (196 US dolara; 177 eura)
Broj zemalja sa regulativama u organskoj poljoprivredi	2016: 87 zemalja	

Ako posmatramo učešće organskih u ukupnim poljoprivrednim površinama, organske površine su u 2015. godini zauzimale 1,1% svetskog poljoprivrednog zemljišta. Najveće udeo imala je Okeanija (5,4%) a potom Evropa (2,5%) (tabela 2). U Evropskoj uniji, procenat organskih površina je bio 6,2%. Individualno posmatrano određene zemlje imaju daleko veći udeo organskih površina u ukup-

17 Padel S. (2001): Conversion to organic farming: a typical example of the diffusion of an innovation, Sociologia Ruralis, 41: 40-61.

18 Izvor: World of organic agriculture 2017; Organic Monitor 2017.

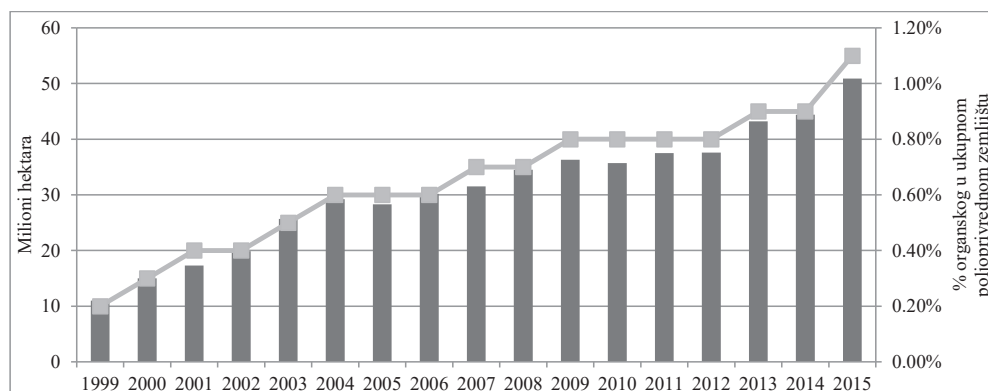
nim, odnosno jedanaest zemalja više od 10% svojih poljoprivrednih površina koristi za organsku proizvodnju. Međutim, više od 60% zemalja za koje su podaci dostupni imaju manje od 1% poljoprivrednog zemljišta u organskoj proizvodnji.

Tabela 2. Poljoprivredno zemljište u organskom sistemu proizvodnje (uključujući i konverziju) i struktura u odnosu na ukupno zemljište po regionima ¹⁹

Region	Zemljište u organskom sistemu proizvodnje (ha)	Učešće u ukupnom poljoprivrednom zemljištu
Afrika	1.683.482	0,1%
Azija	3.965.289	0,2%
Evropa	12.716.969	2,5%
Južna Amerika	6.744.722	0,9%
Severna Amerika	2.973.886	0,7%
Okeanija	22.838.513	5,4%
Ukupno	50.919.006	1,1%

U poređenju sa 1999. godinom, površine u organskom sistemu proizvodnje su se do 2016. godine povećale za gotovo pet puta (grafikon 1). U 2015. godini 6,5 miliona hektara je bilo više u organskoj poljoprivredi u poređenju sa 2014. godinom (4,4 miliona hektara od navedenih 6,5 su površine u Australiji).

Grafikon 1. Rast poljoprivrednog zemljišta u organskom sistemu proizvodnje i učešće organskog u ukupnom poljoprivrednom zemljištu 1999-2015. godine²⁰

Willer i Lernoud (2017)²¹ navode da u 2015 godini trgovina organskom hranom i napicima u maloprodajnim objektima je dostigla vrednost od 81,6 milijardi US dolara, što je približno 10 procenata više u odnosu na prethodni period.

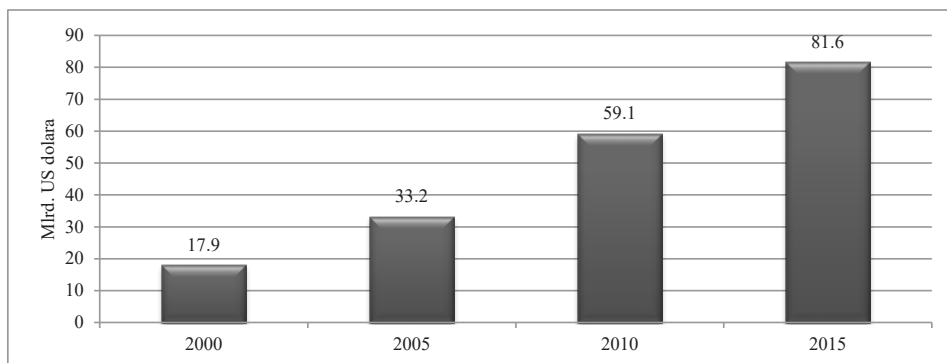
¹⁹ Izvor: World of organic agriculture 2017, FiBL survey 2017.

²⁰ Izvor: World of organic agriculture 2017, FiBL-IFOAM-SOEL surveys 2000-2017

²¹ Wiler H., Lernoud J. (eds) (2017): The World of Organic Agriculture, Statistics and Emerging Trends 2017, Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick, and IFOAM – Organics International, Bonn.

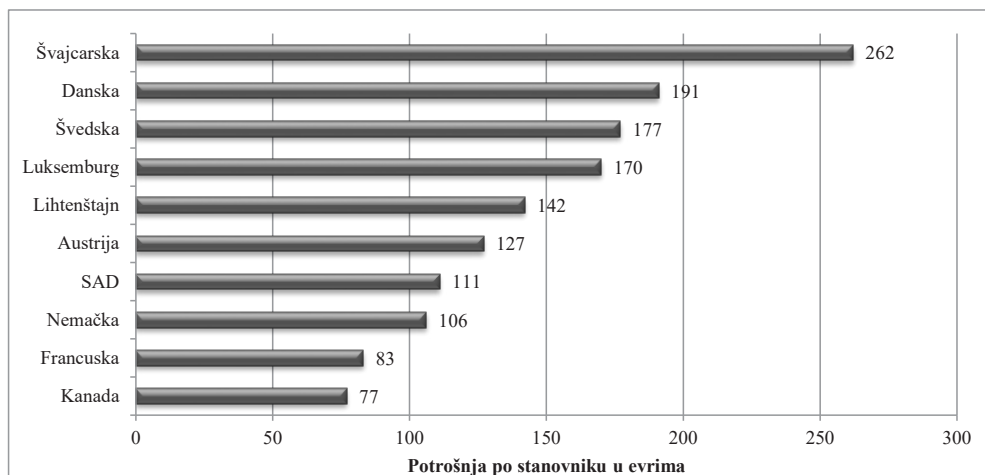
Od navedenog iznosa 90% vrednosti trgovine je ostvareno u Severnoj Americi i Evropi, od toga više od polovine svetske trgovine je ostvareno u SAD. U odnosu na 2008 godinu, tržište organskih proizvoda je poraslo za gotovo četiri puta (u 2008. godini ono je vredelo 18 milijardi US dolara).

Grafikon 2. Razvoj svetskog tržišta organskih proizvoda 2000-2015. godina²²

Potrošnja organskih proizvoda je takođe u porastu pri čemu treba imati u vidu činjenicu da je potrošnja ovih proizvoda pre svega koncentrisana u razvijenim zemljama, odnosno SAD-u i zemljama Evropske unije (grafikon 3). Najveća potrošnja po stanovniku je zabeležena u Švajcarskoj – 262 evra u 2015. godini.

Grafikon 3. Deset vodećih zemalja sa najvećom potrošnjom po stanovniku u 2015. ²³

²² Izvor: organic-world. net, Podaci dostupni na stranici <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2017/infographics.html>.

²³ Izvor: organic-world. net, Podaci dostupni na stranici <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2017/infographics.html>.

Agroturizam i organski agroturizam

U sklopu agroturizma (u zemljama EU) može se praviti razlika između onih koji praktikuju tradicionalni oblik agroturizma i povezanih aktivnosti i "organskog agroturizma" - domaćinstva koja su licencirana za proizvodnju i prodaju organskih poljoprivredni proizvodi (slika 1). Od 1998. godine regulativom Evropske unije je garantovano (prema EC propisima CE 2092/91 i 392/04) da domaćinstvo poštuje ne samo pravila organske poljoprivrede već i etičke i ekološke propise u upravljanju ugostiteljskim objektima (kontrola od strane ICEA inspektori - Zavod za etički i sertifikacija životne sredine). Model organskog agroturizma ima slične karakteristike sa tradicionalnim agroturizmom, ali podrazumeva i integraciju između životna sredine i prirodni resursa i proizvodnih aktivnosti vezanih sa poslovanje turističkih objekata. Transport i putna mreža takođe moraju da poštuju princip održivosti. Obaveze vlasnika i preduzetnika tiču se aktivnosti usmerenih ka očuvanje životne sredine, istorijskog i kulturnog nasleđa i oživljavanja ruralnih područja. Upravljanje domaćinstvom mora biti usmereno ka zaštiti životne sredine kroz uštedu energije i racionalno korišćenje resursa (uobičajena je proizvodnja i eksploatacija alternativnih izvora energije).

Slika 1: Karakteristike tradicionalnog agroturizma i organskog agroturizma²⁴

TRADICIONALNI AGROTURIZAM
Povećava prihod farmera Obezbeđuje nove oblike zapošljavanja Ruralno okruženje i poljoprivredne aktivnosti se posmatraju kao turistički resursi Turisti mogu da iskuše život poljoprivrednika Podrška socijalno-kulturnom aspektu agrarne zajednice Promocija i prodaja kvalitetnih prehrambenih proizvoda Razvoj poljoprivrednih površina i smanjenje ruralne migracije
ORGANSKI AGROTURIZAM
Poljoprivredne aktivnosti su zasnovane na organskoj poljoprivredi Turizam i rekreacija se sprovode u skladu sa principima eko-turizma Naglasak je na zaštiti životne sredine i očuvanju pejzaža Poštuje tradicionalnu kulturu lokalnih zajednica Štiti diverzitet ekosistema, poljoprivrednih aktivnosti i tradicionalne kulture Lokalne koristi Obezbeđuje zdraviju i bezbedniju hranu i usluge rekreacije Obezbeđuje dodatne ekonomske resurse za zaštitu životne sredine Sertifikovano od odgovarajućih institucija Promocija i prodaja organskih proizvoda Upravljanje farmom u skladu sa životnom sredinom Upotreba prirodnih građevinskih materijala i stilova arhitekture

24 Kuo N.W., Chiu Y.T. (2006): The assessment of agritourism policy based on SEA combination with HIA, Land use policy 23: 560–570; Privitera D. (2010): The importance of organic agriculture in tourism rural, Applied Studies in Agribusiness and Commerce, Agroinform Publishing House, Budapest, str. 61.

Pored toga, organski agroturizam se oslanja na različita tehnološka rešenja u proizvodnji, programima uštede, prečišćavanje i recikliranja vodnih resursa, promovisanju ekoloških prevoznih sredstava za goste prema „slow moving“ metodama. Organski agroturizam izdvaja i njegova edukativno-ekološko funkcija koja promoviše svest o čuvanju životne sredine među mladima. Razvoj agro-ekoturizma je zasnovan na organskoj poljoprivredi i pruža prihvatljivo oblik rekreacije bez uništavanja prirodnog okruženja. Dakle, organski agroturizam obuhvata integrisane strategije za obavljanje turističkih aktivnosti u ruralnim područjima.

Zaključak

Dinamika savremenih razvojnih trendova pred ruralne sredine postavlja ozbiljne izazove. Poljoprivredni proizvođači i stanovnici u ruralnim područjima su sve više usmereni ka potrebama diverzifikacije svojih aktivnosti i širenju svoje delatnosti dalje od poljoprivredne proizvodnje, kako bi mogli da zadovolje potrebe savremenog tržišta. Negativni trendovi koji prate savremenu konvencionalnu poljoprivrednu proizvodnju, u smislu njenog uticaja na životnu sredinu, doveli su do preispitivanja ovakvog koncepta proizvodnje i traženja nekih drugih oblika, koji će imati manje negativnog uticaja. Među tzv. održivim sistemima poljoprivredne proizvodnje nalazi se i organska poljoprivreda. Merenjem uticaja koji organska poljoprivreda ima na svoje okruženje, u literaturi preovladava stav da se organska poljoprivreda može smatrati održivom. Iz tog razloga, uzimanje površina u organskom sistemu poljoprivredne proizvodnje, u određenom regionu, može doprineti boljem sagledavanju razvoja tog regiona. U kombinaciji sa drugim indikatorima održivog razvoja, površine pod organskom proizvodnjom bi pomogle prilikom ocene poljoprivredne proizvodnje i upotrebe zemljišta u smislu održivosti.

Shodno tome, u svetu, pre svega u zemljama Evropske unije, uočava se trend razvoja organskog agroturizma koji na određen način predstavlja nadogradnju agroturizma, u smislu dodavanja vrednosti ovoj specifičnoj oblasti. Bazira se na primeni principa ekoturizma i organskoj poljoprivrednoj proizvodnji. Doprinosi rastu i razvoju ruralnih oblasti, oživljavanju sela i očuvanju životne sredine. Shodno tome, kombinacija organske proizvodnje sa agroturizmom je jedinstven oblik ponude koji zadovoljava potrebe savremenog turističkog tržišta i omogućava postizanje dodatne zarade ruralnim gazdinstvima.

ORGANIC PRODUCTION - ADDED VALUE IN AGROTURISM

Abstract: The authors analyze the concept of organic production and the possibility of creating added value in agrotourism through this concept. In addition to traditional agricultural activities that primarily relate to agricultural production, farmers are increasingly turning to agrotourism as a source of additional income. As part of the agritourism, sustainable tourism is defined as a form of tourist activity that respects and preserves the natural, cultural and social integrity of the area in the long term and contributes to the positive and correct economic development and welfare of people living and working in these areas. Organic agriculture occupies a central place among the systems of sustainable agricultural production. Organic farming is a production system that is in line with the environment and allows manufacturers to generate added value expressed through revenues from individual farms. In combination with certain types of rural tourism, organic production can be one of the factors of sustainable rural development.

Key words: agritourism, organic tourism, rural development, organic agriculture, value added.

Literatura

1. Beauchesne A., Bryant C. (1999): Agriculture and innovation in the urban fringe: the case of organic farming in Quebec, Canada, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 90(3): 320-328.
2. Bramwell B. (1994): Rural Tourism and Sustainable Rural Tourism, *Journal of Sustainable Tourism*, 2 (1-2): 1-6.
3. Che D., Veeck A., Veeck G. (2005): Sustaining production and strengthening the agritourism product: linkages among Michigan agritourism destinations, *Agriculture and Human values*, 22: 225-234.
4. Cifrić, I. (2003): Značaj iskustva seljačke poljoprivrede za ekološku poljoprivredu, *Sociologija i prostor*, Institut za društvena istraživanja Zagreb, Zagreb, str. 5-27.
5. Franch M., Martini U., Buffa F., Parisi G. (2008): 4L tourism (landscape, leisure, learning and limit): responding to new motivations and expectations of tourists to improve the competitiveness of alpine destinations in a sustainable way, *Tourism Review*, 63(1): 4-14.
6. Gannon A. (1994): Rural tourism as a factor in rural community economic development for economies in transition, *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 2: 51-60.
7. Goodwin H., Francis J. (2003): Ethical and responsible tourism: Consumer trend in the UK, *Journal of Vacation Marketing*, vol. 9(3): 271-284.
8. Greffe X. (1992): Rural Tourism, Economic Development and Employment: Business and Jobs in the Rural World. Paris, OECD, pp.121-147.
9. Hultsman J. (1995): Just tourism. An ethical framework, *Annals of Tourism research*, 22(3): 553-567.
10. Kasperczyk N., Knickel K. (2006): Environmental impacts of organic farming u Kri-

stiansen P., Taji A., Reganold J.: *Organic Agriculture A Global Perspective*, CABI, United Kingdom, pp. 259-295.

11. Katić B., Savić M., Popović V. (2010): *Organska stočarska proizvodnja-neiskorišćena šansa Srbije*, *Ekonomika poljoprivrede*, vol 2: 245-256.

12. Kilcher L. (2007): How organic agriculture contributes to sustainable development, *JARTS*, Supplement 89, pp. 31-49.

13. Kovačević D., Lazić B., Milić V. (2011). *Uticaj poljoprivrede na životnu sredinu*, *Međunarodi naučni skup agronoma*, Jahorina, str. 34-47.

14. Kuo N.W., Chiu Y.T. (2006): The assessment of agritourism policy based on SEA combination with HIA, *Land use policy* 23: 560–570.

15. Lane B. (1994): What is Rural Tourism? *Journal of Sustainable Tourism*, 2(1-2): 7–21.

16. Lazić B., Lazić S. (2008): *Organska poljoprivreda u Lazić B. i sar.: Organska poljoprivreda*, *Institut za ratarstvo i povrtarstvo*, Novi Sad, str. 7-38.

17. Maetzold J. (2002): *Nature-Based Tourism & Agritourism Trends: Unlimited Opportunities*, www.kerrcenter.com/publications/2002_proceedings/agritourism.pdf.

18. Ollenburg C., Buckley R. (2007): Stated Economic and Social Motivations of Farm Tourism Operator, *Journal of Travel Research*, 45(4): 444–452.

19. Padel S. (2001): Conversion to organic farming: a typical example of the diffusion of an innovation, *Sociologia Ruralis*, 41: 40-61.

20. Privitera D. (2010): *The importance of organic agriculture in tourism rural*, *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, *Agroinform Publishing House*, Budapest, 59-64.

21. Rodriguez E., Sultan R., Hilliker A. (2004): Negative Effects of Agriculture on Our Environment, *Ef Agric Traprock*, 3: 28-32.

22. Sharpley R. (2002): Rural tourism and the challenge of tourism diversification: the case of Cyprus, *Tourism Management*, 23: 233–244.

23. Stolze M., Piore A., Häring A., Dabbert S. (2000): *The environmental impacts of organic farming in Europe; Organic Farming in Europe: Economics and Policy*, vol 6, Department of Farm Economics, University of Hohenheim, Germany.

24. Unter C. (1997): Sustainable tourism as an adaptive paradigm, *Annals of Tourism research*, 24(4): 850–867.

25. Weaver D.B., Lawton L.J. (2007): Twenty years on: the state of contemporary ecotourism research, *Tourism Management*, 28(5):168–79.

26. Wiler H., Lernoud J. (eds) (2017): *The World of Organic Agriculture, Statistics and Emerging Trends 2017*, *Research Institute of Organic Agriculture (FiBL)*, Frick, and *IFOAM – Organics International*, Bonn.

27. Wurzinger S., Johansson M. (2006): Environmental Concern and Knowledge of Ecotourism among three Groups of Swedish Tourists, *Journal of Travel Research*, 45: 217–226.

Zoran Njegovan
Janko Veselinović¹

UDK 392.8(=163.41) (497.5)

TRADICIONALNA ISHRANA SEOSKOG STANOVNIŠTVA U OBROVAČKOJ BUKOVICI

Abstrakt. : Obrovačka ili Gornja Bukovica se nalazi u severnom delu trougla između Benkovca, Obrovca i Knina. Obuhvata 12 mesta – Obrovac i 11 sela. Ishrana stanovništva ovog područja krajem XIX i početkom XX veka, posledica je pravila života i rada koji su prethodno bili uspostavljeni kao posledica geografskog položaja i klime, dostignutog nivoa tehničkog i tehnološkog razvoja područja, kao i uticaja koje su vršile vlasti, velike i male imperije, crkva. Zbog toga se može reći da je ishrana u Obrovačkoj Bukovici predstavljala spoj tradicije, antičkih, orijentalnih i zapadnjačkih elemenata. Bukovička jela su seoska jela a domaćinstva su hranu proizvodila samostalno. Ishrana je zavisila i od toga da li je godina bila rodna, od godišnjih doba koja su takođe imala uticaj na način ishrane, a značajan uticaj su imali i verski praznici i postovi. kao i umešnost domaćice. Stanovništvo je kupovalo samo ono što nije moglo samo da proizvede. Raspored obroka je zavisio od rasporeda poslova koji su se obavljali u porodičnoj zadruzi ili u nekoj vrsti mobe. Po pravilu, pripremala su se dva obroka, ručak i večera. Sa dolaskom novih namirnica način ishrane se menjao. U ishrani se pretežno koriste proizvodi od kukuruznog brašna, kozijeg mleka i mesa, krompira, svinjetine i kupusa.. Stoga se u radu navodi i nekoliko najzastupljenijih jela toga perioda.

Ključne reči: Obrovačka Bukovica, ishrana, namirnice, način pripreme, stara jela.

Uvod

Pisanje o hrani je multidisciplinarno jer podrazumeva i uključuje različite naučne discipline kao što su istorija, arheologija, tehnologija, hemija, ekonomija, itd. Sve ove discipline se koncentrišu na pojedine probleme kao što su: opšta istorija hrane, zatim na pitanja kako hrana oblikuje ljudsku istoriju, dalje, istorija pojedinih poznatih kuhinja i načina spravljanja hrane - kuvanja, istorija pojedinih namirnica i vreme njihovog uvođenja u ljudsku ishranu, itd². Kada je reč o poda-

1 Dr Zoran Njegovan, redovni profesor, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, njegovan@polj.uns.ac.rs; dr Janko Veselinović, vanredni profesor, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Novom Sadu

2 Fernandez A. Felipe (2003): *Near a Thousand Tables: A History of Food*, New York: Free Press; Tannahill, R. (1973) *Food in History*, New York: Stein and Day.

cima i tradiciji u ishrani stanovništva, najčešće se koriste arheološka istraživanja (npr. proučavanja posuđa, oruđa za lov i ribolov, tehnika i tehnologija prerade primarnih agrokulturnih proizvoda, analize ostataka namirnica biljnog i životinjskog porekla, i sl.). S druge strane, podaci se crpe i iz istorijskih izvora kao i manje pouzdanih narodnih predanja³. Istorijski izvori su najčešće sačuvani u fragmentima a nekada su stereotipni i daleko od stvarnog života za konkretno posmatrani period⁴. Osim toga, kada je u pitanju šira teritorija balkanskog poluostrava, na osnovu pisanih izvora i raspoložive literature, možemo zaključiti da su se više poznavale prilike u crkvenim zajednicama, nego na svetovnim domaćinstvima⁵. Takođe, bolje je opisana situacija u primorju nego u unutrašnjosti. Konačno, više je beležaka putopisaca o ishrani na dvorovima nego o ishrani običnog stanovništva jer za običnog čoveka hrane nije bilo dovoljno, pa je pojedinac, odnosno uža ili šira porodica živela u stalnom strahu od gladi. Otuda se može reći da ishrana nije dovoljno istražena⁶. Ishrana stanovništva Obrovačke Bukovice koju u ovom radu obrađujemo posledica je istraživanja sporadičnih istorijskih izvora, kao i kazivanja lokalnog stanovništva. To otežava zaokruživanje identita ovog kraja jer je način ishrane kroz istoriju svakako značajna identitetska odrednica.

Bukovica je krševit kraj u južnoj Hrvatskoj, odnosno Dalmaciji, u trouglu između Benkovca, Obrovca i Knina. Na severu je omeđena rekom Zrmanjom, na zapadu Karinskim morem a na istoku i jugoistoku, rekom Krkom. Južnom granicom Bukovice delimično prolazi železnička pruga Zadar - Knin kojoj se s južne strane nalaze Ravni kotari. Česta je podela na Gornju ili Obrovačku Bukovicu te Donju ili Kistanjsku Bukovicu. Gornja Bukovica nazivala se i Duboka Bukovica. Mesta u Obrovačkoj Bukovici su: Žegar, Bilišane, Medviđa, Zelengrad, Kruševo, Karin Gornji, Obrovac, Zaton Obrovački, Jasenice, Muškovci, Golubić i Krupa⁷. Izuzimajući sam grad Obrovac, ishrana stanovnika ostalih mesta bila je vezana za život u velikim porodičnim zadrugama čiji je život bio vezan za uzgoj stoke, a u manjom delu za obradu škrte zemlje ako se izuzme prostor uz reku Krpu i Zrmanju. Za one u Bukovici koji su bliže mora "življenja bolje imadu, jer se, kako je rečeno, lašnje mogu i cijenje svega dobiti, neg oni u dubokoj Bukovici." Narodni život i običaji opisuju život u "dubokoj Bukovici". Kada je hrana u pitanju, kaže

3 Pilcher, M. J. (2006) *Food in World History*, New York: Routledge.

4 Dunn, E. Ross ed. (1999) *The New World History: A Teacher's Companion*, Boston: Bedford St. Martins.

5 Bjelanović, S. (2003) *Kroz slavenske zemlje*, Čigoja Štampa, Beograd.

6 Maguelonne-Toussaint (1992) *History of Food*, Oxford: Blakwell.

7 Veselinović J. (2010) Golubić (obrovački) kroz vjekove i danas, MaximaGraf, Petrovaradin, Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, 908(497.5), 2010, Golubić, str. 72.

se da se zauljeno retko jede: "ima ij, da nikad ne edu, pa ni osoljena, nego mjesto ulja u ljetno doba, pa dok god teče, varenikom začinjaju zelje, pulu i varivo"⁸. A pošto skupljaju u kablice pjene i slaku, što se uzljuti, i to im biva na mjesto ulja". Prema istom autoru "ni za vino iz duboke Bukovice ne znadu, nego od goda do goda; i to ona čeljad, kao čobani i ženskadija, ne će ni o godovije, da ga piju, samo što kad zapale svijeću, okuse, te kako ga njesu naučili piti, kažu, da im stumba." Kako kaže Ardalić "Bukovčani o godovije natovare na konje žita te u donjskije ljudi kupuju vino i rakiju, dadu robu za robu". Stanovnici Gornjeg Karina i delova Kruševa, iako pripadaju Obrovačkoj Bukovici su se u pojedinim segmentima ishrane vezivali za blizinu mora i ulov ribe.

Prisustvo pojedinih agrokulturnih proizvoda

Prisustvo pojedinih agrokulturnih – biljnih i stočarskih proizvoda je uslovljeno sa najmanje dva faktora: prvo, klimom i geografskim položajem koji uslovljavaju lokalni biodiverzitet, i drugo, geoploitičkim prilikama koje su učinile da stanovništvo koje je locirano na posmatranom području, pod uticajem vlasti koje su se u dužem istorijskom vremenu menjale, oformi sopstveni stil života i način ishrane.

Klima i geografski položaj, odnosno, konfiguracija terena koja je u saglasnosti sa njima, uspostavila je tokom dosta dugog perioda vremena odgovarajući biodiverzitet na prostoru Obrovačke Bukovice. Reč je o kršnom području, podložnom buri, sa vrelim letima ali i hladnim zimama. To je poslužilo stanovništvu da još od najranijih faza razvoja prilagodi svoj život i način ishrane, upravo ovim uslovima. S druge strane, stanovništvo se moralo prilagođavati socio-ekonomskim i političkim uslovima. Naime, područje Obrovačke Bukovice je još od vremena koje prethodi antici pa nadalje, imalo burnu istoriju. Smenjivale su se različite vlasti, velike i male imperije⁹, i svaka sa sobom donosile određena pravila života i rada. Njihovu osnovu je predstavljao sistem oporezivanja stanovništva. Pojedini se u narodu pamte kao "krvnici", odnosno oni koji su narodu porezima "gulili kožu". S druge strane, bilo je i onih koji su u tome bili umereniji i dopuštali da narod "normalnije živi" u inače ne baš blagorodnim prirodnim uslovima. Stoga su se ljudi uvek morali dovijati kako bi preživeli u gladnim i rodnom godinama, u godinama kada žene i udaju, kada slave slavu ili poste, itd. Zbog toga je

8 Ardalić V. (2010): Bukovica narodni život i običaji, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb, štampa Budućnost, Novi Sad, str. 28

9 Veselinović J., Demirović D., Tomaš – Simin M. (2017) Mlinovi na rijeci Krupi, Sajnos, Novi Sad, str. 71-74.; Laudan R. (2013) Cuisine and Empire: Cooking in World History, The California Studies in Food and Culture series, pp. 488 pages, ISBN: 9780520266452.

interesantno pratiti koje su proizvode koristili za ishranu, koja jela su od tih namirnica spravljali i šta su osim zaista bogom dane čiste i hladne vode reke Krupe i Zrmanje, ali i Dabarnice i Krnjeze pili.

Kada su u pitanju biljke, treba reći da je pored plodova koje su mogli da se nađu u prirodi i slobodno uberu (pre svega razno bobičasto voće kao npr. kupine i divlje jagode, zatim murve i smokve, kao i zelje). Tako se u „Opširnom popisu Kliškog Sandžaka“ iz 1550¹⁰, kome je pripadala Obrovačka Bukovica navodi da su stanovnici sela Krupa „odbjegli a oni koji obrađuju njihove zemlje plaćaju ušur i salariju.“ Tu se navode i obaveze prema vrstama biljaka koje se seju: „pšenica, 2 kejla, ječam, 2 kejla, proso 2 kejla, zob, 3 kejla, lan 19 kejla“. Ove biljke su se nekad mešale i koristile za različite potrebe, pa je tako sumješica bio naziv za mešavinu pšenice i ječma, suražica – pšenice i raži, itd. Mlevenjem čistih kultura ili mešavina, nastajalo je brašno od koga su pravljeni hleb (kruv) i drugi proizvodi. Možemo da pretpostavimo da se lan u 16 veku i kasnije koristio za ishranu, ali i za pravljenje odeće. Navedene kulture bile su osnova ishrane bukovačkog naroda, a njima svakako treba dodati kupus i krompir, koji je kasnije stigao na to područje¹¹. U novije doba se koristila još jedna kultura – kukuruz. Kao kultura koja je prenesena iz preka, kukuruz je u Obrovačku Bukovicu stigao ali se nezna tačno da li je stigao preko Italije ili preko Carigrada i Soluna ¹².

Pored kukuruza ¹³ koji je vrlo brzo postao veoma zastupljen u ishrani stanovništva, svakako treba istaći i pšenicu koja se na ovim prostorima dugo koristila. Ona se gajila za potrebe ishrane ali su je stanovnici Gornje Bukovice sa onim iz „donjih krajeva“ menjali za vino, rakiju, so, ulje i ostalo. Mlela se prvo kućnim žrvnjevima a tek krajem XIX i početkom XX veka su počeli da se grade mlinovi. Pretpostavlja se da su neki mlinovi, kao onaj kod manastira Krupe i na slapovima Zrmanje sagrađeni znatno ranije, tokom XVI ili XVII veka. Na reci Krupi ih je tokom vremena bilo osam, a na celom toku Zrmanje i duplo više. Pored pšenice, za ishranu stanovništva je korišćena i zob ali uglavnom kada pšenice nije bilo dovoljno. Zob se teško varila pa je stoga više korišćeno za ishranu krupne stoke.

10 Spaho Dž. F., Aličić S. A., (2007) Opširni popis Kliškog sandžaka 1550. godine, priredila Behija Z., Sarajevo

11 Redcliffe, Salaman (1949) History and Social Influence of the Potato, Cambridge: Cambridge University Press.

12 Smatra se da je kukuruz u Evropi prvo gajen u Španiji, Italiji i Francuskoj. U Austriju je donet u XVI veku odakle je prenet u podunavske kneževine. Tu je bio poznat kao „Granna di Turco“ ili „Turkischer korn“, negde i „carevica“. Veruje se da je u Dalmaciju donet iz Italije, na šta upućuju nazivi urmetin, frumetin, furmetin.

13 Pilcher's M. J. (1998) Que Vivan Tamales, Que vivan los tamales!: Food and the Making of Mexican Identity (Dialogos) (Diálogos) Paperback – April 1.

U ishrani je korišćen i ječam, često pomešan sa pšenicom.

Što se tiče povrća, ono je gajeno na malim zemljišnim površinama (u vrtlovi-ma), najčešće pored obala reke Zrmanje i Krupe. Njegova uloga u ishrani je bila značajna, naročito u ljetnim mesecima. Nazivalo se i zeljem. Crni luk - kapula i luk - beli luk su predstavljali tzv. ljuto zelje. Značajna je bila i proizvodnja kupusa koji se u sezoni koristio u svežem a zimi u kiselom stanju. Poznat je bio žegarski kupus. Od leguminoza, najčešće je gajen bob¹⁴ (dosta zastupljen u Dalmaciji), a kasnije i pasulj – grah ili gra kako su ga Bukovčani zvali¹⁵. Slično je i sa krompi-rom. Pri tom je njegova upotreba počela praktično od XVIII a možda i XIX veka, pošto je prethodno, naročito u Hrvatskoj, ova kultura bila zabranjivana¹⁶. Ne tre-ba zaboraviti da je pored kultivisanog povrća, korišćeno i divlje povrće kao što su šparoge, kukače, divlji luk, zelje i dr.

Kada je u pitanju voće, domaćinstva su u okućnicama imali uglavnom više stabala voća. Od voća koje se koristilo sveže ili sušeno, gajili su se bajam (ba-dem), smokve, murve (dudovi), grožđe (uglavnom na odrini) , orasi, a manje jabuke i breske (praske). U ovim krajevima raslo je i za ishranu se koristili gotovo svo divlje voće: kupina, mukinja, brekinje, drenjine, dunje, divlje jabuke, klekin-je, trnjine, šipak, divlje šljive i divlje jabuke. Maslina je bilo u primorskom delu Obrovačke Bukovice (Karin Gornji, delovi Kruševa i Jasenica). Kao poslastice su bile divlje jagode.

Začini su takođe bili na ceni. Trgovina začinima, pre svega paškom solju je kažu donosila veliku zaradu. Za so se moralo u Obrovac koji je bio i glavna luka za transport paške soli u unutrašnjost.

Pored namirnica biljnog porekla, na tradicionalnoj trpezi su bile zastupljene i namirnice životinjskog porekla. Pre svega gajile su se koze, poneka svinja (po-

14 Bob, jedna od najvažnijih namirnica mediteranskih civilizacija, posebno starih Grka i Rimljana. Gajen je još u neolitu. Zemljište na kome se on gaji sadrži veliku količinu azota koji je neophodan za rast i razvoj biljaka. Zato ga nazivaju azotofiksatorom. U Dubrovniku je u XV veku zabeleženo da je sok od boba lečio određene bolesti.

15 Gajenje pasulja u srednjovekovnom periodu izaziva oprečna mišljenja kod istraživača. Većina njih zastupa tezu da je donešen iz Amerike, dok srednjovekovni izvori kojima se bavio profesor dr Miloš Blagojević, tvrde da se jedan oblik pasulja (*faseolus vulgaris*) gajio tokom celog srednjeg veka u Vizantiji, na Balkanskom i Apeninskom pouostrvu, a da je ime ove biljke zapisano još u antičkim izvorima. Njen prvi pomen na srpskom jeziku, kao fasulj, zabeležen je u priči Muke blaženoga Grozdija (prepis sa grčkog iz XVI vek), gde se pominju njegovi epiteti: mlekohran i crnook. Profesor Blagojević napominje da se u podacima iz Dubrovačkog arhiva pravi razlika između pasulja i slanutka, ali se ne pravi razlika između boba i pasulja. U već pomenutoj pripovesti razlika između boba i pasulja postoji i zato se napominje mogućnost da je verovatno u tom periodu gajena neka vrsta pasulja.

16 Krompir je donet iz Češke ali se u početku slabo sadio, čak je ponegde bio i zabranjivan (po cenu batinanja – 40 batina).

sjek) i kokoši a od krupne stoke goveda. Za rad su se koristili magarci, mazge i konji, ali i voli.

Prema istorijskoj i arheološkoj građi kao i na osnovu kazivanja, u ishrani se najviše koristilo meso gajenih koza¹⁷ i svinja, a nešto manje kokoši. Meso goveda se konzumiralo vrlo retko. Pored pitomih vrsta, korišćeno je i meso divljači – divljih svinja, divokoza, zečeva, jarebica i divljih golubova. U Gornjoj Bukovici, za razliku od Donje Bukovice, više su gajene koze, a ređe ovce. Međutim i u ovom delu Bukovice na trpezi su se nalazile uglavnom koze, ovce ili goveda koja su oslužile svoje, kao koze i ovce “koje su pogubile zube” ili krava “koja se više istelila”¹⁸. Koze, ovce ili krave su hranile porodicu mljekom, a od njega se dobijala začinja, sir, maslo, skorup pa su se za meso koristile tek kad postanu neproduktivne, a to znači ostare, postanu neplodne (jalove) ili usled nastalog fizičkog nedostatka (slome nogu i sl.).

Meso se spremalo kuvanjem, najčešće u brunzinu iznad ognjišta, pečenjem na vrsti gradela i sušenjem na dimu, uz pomoć bure. U Bukovici se za kuvano meso kaže “lešo”, a ono se ako je sveže kuva sa mladim kupusom ili manjestrom (testom), dok se sveže meso moglo i vrigati (peći) na gradelama. Ardalić tako opisujući marendu za Božić piše: “vrigaju džigaricu zajedno sa jajima, peku na gradelije srca, slezene i ostale stegnje (krajeve od vriška mesa, što ij ima napretek od poklane živine.”¹⁹ Prema istom autoru za božićni ručak “kad su se svi izredali mirbožeći, onda se sjeda esti manistra, pa onda meso lešo, t.j. zajedno drukča svareno, govedina, ovnovina i tučetina, poslije toga kupus i krmetina, a već najkasnije pečenica se reže.”

Ostavljano je i usoljeno svinjsko meso. Slaninu kao i svinjsku mast koristila je većina stanovništva. Loj je takođe korišćen za ishranu ali i za osvetljenje. Od stočarskih proizvoda se koristilo kravlje mleko, koje se u Bukovici zove varenika (bilo ga je ređe) dok je standardno bilo kozje mleko, varenika. Mleko, odnosno varenika se pilo a od njega su pravljene i različiti proizvodi: kiselo mleko, skorup (kajmak) i sir. Sir se mogao jesti kao začinja, tek iscedeni sir, zatim mladi sir kao sledeća faza ili tvrdi, sušeni sir. Ono je čuvano i prenošeno u drvenim vedricama ali najčešće u mešinama. Sir je mogao imati okrugli ili pravougaoni oblik, u za-

17 Kanjon Krupe bez bukovačkog težaka i koze nije moguće zamisliti. Reklo bi se da su oni kanjon (Brinu), delili vekovima verući se uz njegove litice. Na dnu kanjona je bila voda a na strminama najsočnije trave koje su u svako doba godine mogle da posluže kozama za ispašu. Koza je bila jedino u čega su ljudi iz tih krajeva mogli da se uzdaju, prvenstveno da će od njih da se prehrane. Neko je davno rekao da je koza sirotinjska krava. Do 1990-tih godina je u dva sela, Golubiću i Krupi, bilo više od 10.000 koza. Sada je njihov broj smanjen na oko 2.000.

18 Ardalić V. (2010): Bukovica život i običaji, str. 149.

19 O ovome više Ardalić V. (2010): Bukovica život i običaji, str. 145.

visnosti od kalupa.

Za vrstu obroka ali i obim, odnosno količinu ishrane, bili su važni godišnji običaji za: Badnji dan, Božić, Mladenci, Blagočasne verige, Sv. Trivun, Sirna nedelja, Mučenici, Mesojeđe, Uskrs, Svetli ponedjeljak I Svijetli utorak, Jurjeva (Sv. Đurađ) i veliki broj krsnih slava koje slave Bukovčanci.

Pišući o periodu nakon Božića pa do "mesnija poklada" koje se zove mesojeđe Vladimir Ardalić navodi: "Jer još se s ljeta počinju skupljati od blaga smok (sir, maslo, jaja, skorup i skutu u mješine za začinu), naspu kašune žita i ambare, nasijecaju pune kace kupusa, kumpijera matnu po pune trapove te zakopaju u slamu, da ne promrznu, tako malo pomalo vade."²⁰ Ardalić dalje dodaje: "Na-pletu u rešte (vijence) dosta luka, ljutike, kapule pa objese na čerjen (više vatre, da se suši). Zatijem nabiju dosta posjeka kao i drugog blaga: koza, ovnova, starije ovaca, koje su pugubile zube, krmaka i koje goveče, kao kravetinu, koja se više istelila. Sve ovo prije urane dobro, da bude debelo ka salo, pa onda pokolju, isijeku na komade, slože za nekoliko u so, pa onda na dim š njime. Kad se osuši, slože u kovčege ili u kašune, a neki i povješaju po kojoj kući u ambaru ili konobi, da ga ne bi kao u zatvoru mrmnica (moljac) izjela." Valja istaći da Ardalić prvenstveno opisuje prilike u Donjoj Bukovici i moglo bi se dodati da je u Gornjoj Bukovici, uz sve pomenuto, ipak bilo skromnije za trpezom.

Mimo godišnjih običaja i svetaca trpeza je bila mnogo skromnija. Često su članovi Bukovačkih familija bili i gladni. Češće gladni nego siti. Jelo se iz jedne drvene zdjele, a u njoj je najčešće bila pula i kiselo mljeko. Oni koji su bili brži i jači više bi "zavatili" iz zdjele. A meso se jelo najviše oko slava, Božića i Uskrsa. "Običaj je, da krmeću pečenicu nemalo svak prije dobro urani. Kad se što udža zakasnititi uraditi u kome drugom poslu, a prolazi mu rok, onda mu reku: "Ne može se pečenica uvoći Božića uraniti!" Nije svaka porodica u Gornjoj Bukovici imala ni posjeka, odnosno krmeće pečenice, jer siromašnije porodice nisu mogle da je sebi priušte. Kozije meso se jelo o blagdanima a bogatiji su ga mogli priuštiti tokom godine. Najčešće se kozovina sušila na dimu. To bi bio način da se, do pojave sačuva za duži period. Osušena bi se najčešće kuvala u kupusu ili manjestri."²¹

Riba se takođe koristila ali procentualno manje nego meso. Naročito je bila važna u vreme posta, kao i za manastirsku populaciju. Koristila se uglavnom rečna a kod onih bliže moru, kao što su Kruševo, Karin i Jasenice i morska riba.

20 Ardalić V. (2010), Bukovica život i običaji, str. 149

21 Veselinović J. (2010): Golubić (obrovački) kroz vijekove i danas, MaximaGraf, Petrovaradin, Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, 908(497.5), Golubić, str. 72.

Pored masti i loja, u ovom periodu je korišćeno i maslinovo ulje. Ono je naročito korišćeno u manastiru, a nešto manje u seoskim kućama.

U Gornjoj Bukovici pojedine porodice su imale pčele, koje su držali u luburama, prvobitnim košnicama dorađene od šupljeg drveta. Korišćen je i med pčela koje su svoje rojeve pravile u brojnim pećinama ili u šupljem drvetu. Za ishranu je korišćen med, ali u prvo vreme zajedno sa saćem jer nisu poznavali tehnologiju vrcanja meda, niti su u to vreme postojali okviri sa saćem i današnje košnice. Vosaćak je korišćen za izradu sveća. Med se u staro doba dodavao i vinu. Od njega se pravila medovina – mešanjem meda i vode dobijala se tečnost koja je morala da odstoji i prođe kroz fazu vrenja da bi bila spremna za upotrebu. Što se tiče ostalih pića, treba reći da se od grožđa pravila lozova i komova rakija, ali i vino koje je bilo više piće privilegovanih. Najčešće se pilo i koristilo prilikom verskih obreda u Manastiru. Grožđe je u Obrovačkoj Bukovici ređe sađeno, kod manastira Krupa ali na još nekoliko lokacija po pojedinim selima. U novije vreme u Obrovačkoj Bukovici nestali su i postojeći vinogradi.

Stanovnici Gornje Bukovice vodu za piće su koristili sa bunara, kasnije gusterna ili sa rijeka Krupe, Zrmanje, Krnjeze, Dabarnice i još nekih manjih potoka i vrela. Voda se donosila u u drvenim vučijama, koje su se nosile na leđima ili na magarcima i konjima. Bunari su uglavnom kopani na mjestima gde je voda doticala iz podzemnih vodenih žila ali su se punili i kišnicom jer su bili u podnožjima i uvalama. Obziđivani su kamenim suvozidom. Stoka se napajala na tzv. lokvama koje su kopane za tu priliku ili na rekama.

Do pojave boljih komunikacija stanovnici podvelebitskog dela Gornje Bukovice retko su koristili vino i rakiju. Zbog bure i veoma škrte zemlje vinogradi su retko sađeni. Ali se do vina i rakije ipak dolazilo i to kod manastira Krupe ali i u gradu Obrovcu i mestima bliže mora. Manastir Krupa je imao svoje vinograde. O tome svedoči i Simo Matavulj u pripovetci „Amin“: „I u najljućoj zimi, Golubićani i Krupljani staraju se da održe vezu sa manastirom, jer dolje je ne samo crkva nego i mlin i kovačnica, a kaluđeri prodaji i piće. Stoga valjda, zovu manastir i „gradom“²². U njegovoj priči slikovit je savet igumana Seravima koji posle liturgije za bele poklade poručuje narodu: „Ako vas danas bude pijanih, kao što odista hoće, nemojte barem psovati boga i svece i nas duhovnike, kao što ste navikli!“. Nakon što narod ispred manastira, po Matavuljevoj pripovetci, „izvadi iz toraba hljeba, luka i sira“ i popričaše među sobom očekivalo se ko će prvi poručiti piće“. Matavulj nastavlja: „Jer se u Bukovici ne pije uz jelo, ni pojedince, ni na obroke, nego kad se pije, to se radi u gomili, bilo revenom, bilo da jedan časti. Vino dijeli jednom čašom onaj koji u tome ima neke vještine i koga zovu „dolibaša“. U pri-

22 Matavulj S. (1954): Pripovetke, Prosveta, Beograd

poveći se pominje i „mjeh rakije“, a u Bukovici se od grožđa pravila lozova rakija i komovica. Lozovača se dobija destilacijom fermentisanog grožđa, a komovica od komine grožđa posle ceđenja vina. Vino i rakija čuvani su u drvenim bačvama i kozijim mješinama, a prenošene u mješinama. Mješina ili mjeh se u Bukovici upotrebljavala za prenošenje ali i čuvanje vina i rakije. Osim toga, koristila se i za pripremanje i čuvanje kozjeg i ovčijeg sira.

U poređenju sa običnim stanovništvom, mogla bi se napraviti paralela o ishrani monaštva u manastiru Krupa²³. U svojoj istoriji, manastir je prolazio kroz različita vremena. Od izobilja do teških vremena razaranja i siromaštva. U svakom slučaju, manastir je vekovima bio centar okupljanja i društvenog života gornje bukovačkog kraja. Kada je u pitanju ishrana u manastiru, nema mnogo podataka. Interesantno je pomenuti da je u vreme kralja Milutina, u čije vreme je manastir izgrađen, istoričar Teodor Metohit zabeležio da je trpeza kod Tribala (Srba) bila raznovrsna. Pominje se divljač (pre svega veprovi i jeleni) i razne ptice, ukusno pripremljena jela i poslastice. U doba posta, jelo se sveže i sušeno voće, kolači i prigrutovljene ribe (sveže rečne i usoljene morske). U manastiru se pilo vino.

Kao što se može videti, u radu su obrađeni samo najvažniji aspekti i uglavnom osnovne namirnice sa kojima se u pojedinim periodima raspolagalo. Tako se bar delimično može formirati slika o ishrani stanovništva u ovom delu Bukovice i sa aspekta kvaliteta i kvantiteta. No, u današnje vreme, tradicionalna kuhinja i jela predstavljaju osnovu turističke prezentacije ruralnih područja kakvo je ovo atraktivno područje bukovičkog kraja. Zato će u nastavku biti obrađena neka od tradicionalnih jela koja mogu da predstavljaju gastronomsku ponudu i upotpune turističke sadržaje bukovačkog kraja.

Neka tradicionalna jela Obrovačke Bukovice

Kada se uzme u obzir da gotovo svi balkanski narodi pojedina jela imaju na svojim trpezama, onda samo jedan zaključak može da bude logičan: sva ta jela su primili od naroda koji su u te prostore dolazili, njima vladali i ostavljali svoj pečat. A da li su to baš njihova jela ili potiču iz neke druge kuhinje, po pravilu ne znači mnogo - bitno je samo da su ih na područje Balkana doneli i da su tu u originalnoj ili prilagođenoj recepturi prihvaćena. Ona su se prenosila s kolena na koleno sve do trenutka kada su počela biti zapisivana u knjigama, tzv. kuvarima²⁴.

23 Manastir Uspenja Bogorodice - Krupa je jedan od najstarijih manastira. Kao svoju zadužbinu, podigao ga je srpski kralj Milutin 1317. godine. Lociran je između mesta Krupa i Golubić na reci Krupi u veoma pitomom području, okružen zelenilom i plodnom zemljom.

24 Kuvarske knjige koje su se na srpskom jeziku pojavile u drugoj polovini XIX veka, zapravo su prevedeni nemački i mađarski kuvari. Kao najstariji „Srbski kuvar“ se pominje kuvar Jerote Draganovića, jeromonaha manastira Krušedol iz 1865. godine, zatim, „Stara i nova kuina“ iz 1877. godine koju je sastavila čuvena

No, kada su u pitanju ona najjednostavnija narodna – tradicionalna sirotinjska jela, u ovakvim kuvarima ih najčešće nećemo naći. Tako je uglavnom i sa proizvodima od pojedinih namirnica koje su ljudi vekovima koristili na prostorima bukovačkog kraja. Kuhinja ovog područja nije posebno bogata i raznovrsna obzirom da je to kuhinja siromašnih ljudi, ali se mnogi još i danas sa nostalgijom sećaju ukusa svoga detinjstva ili iskustva koje su u vezi sa jelima ovoga kraja nekada doživeli²⁵.

Proizvodi od brašna

Samleveno zrno pšenice, kukuruza, ječma, prosa, raži ili njihove mešavine se čuvalo u džakovima (mečevi) u kojima je bila i doneta neko od pomenutih žita.

Od brašna koje je bilo samleveno, pravili su se različiti proizvodi: mesile su se razne vrste kruv (hleb) ispod peke, pravila cicvara i presnac, a dosta često od kukuruznog brašna se pravila i pula (kačamak, kulja, žganci). Brašno je bilo od celog samlevenog zrna. Analize pokazuju da je na donjem delu kruva primećena veća količina pleve (omotač zrna), dok je u samom testu zabeležena i određena količina vrenja. To ukazuje na činjenicu da je u određene proizvode stavljana i neka vrsta kvasca. Pri tom, treba imati u vidu da se u ranijem periodu nije koristio pivski kvasac²⁶ koji je danas u upotrebi. Kvasac je dobijan kišljenjem zamešenog brašna sa vodom. Zamesi se manja količina brašna sa vodom i to stoji potopljeno tri dana. To testo dobije sopstveno vrenje, a zatim dodavanjem u veću količinu brašna i vode, ovo uskislo testo raširi vrenje po ostalom novo zamešenom testu. Na takav način se dobijao kvasac i u manastiru Krupa.

Pomenuti proizvodi su bili onoliko raznovrsni koliko su dozvoljavali uslovi ali sama suština toga je bila u želji da se prikaže raznovrsnost i nahrane gladna usta u različitim situacijama koristeći se istim proizvodima kao sirovinom.

U nastavku će biti reči o nekim od proizvoda koji su kao osnovu koristili brašno nekog žita ili njihove mešavine, zatim vodu i so, a u luksuznijoj varijanti i neke druge sastojke. To je pre svih kruv (hleb) ispod peke, zatim pula (kačamak), cicvara i presnac²⁷.

Katarina Popović-Midžina, dalje, tu je i tzv. „Hristinin kuvar“ iz 1880. godine, itd.

25 Krajiški kuvar (2012) Novi Sad, ISBN 978-86-915431-0-5, COBISS SR-ID 270528519.

26 Pivarski kvasac je otkrio francuski hemičar Luj Paster tek 60-tih godina XIX veka i kasnije, sa danskim botaničarem Emilom Hansenom, usavršio njegovu proizvodnju.

27 Veselinović J., Demirović D., Tomaš – Simin M., Mlinovi na rijeci Krupi, Sajnos, Novi Sad, 2017, str. 71-74.

Kruv ispod peke

Sastojci za kruv ispod peke su integralno pšenično, raženo ili mješano brašno, morska so, kvasac, topla voda. Način pripreme je takav da se prvo u posudu za mešanje kruva (načve) sipa brašno i u sredini izdubi. Zatim se u udubljenje dodaju so i kvasac, nakon čega se u sredinu doda još topla voda i sve izmeša sa drvenom mješajom ili čistim rukama. Kada je testo umešeno, ostavi se da odstoji (dokisa) oko 60 minuta na odgovarajućoj temperaturi. Potom se testo još jednom rukama premesi i ponovo ostavi da odstoji oko 30 minuta. Nakon toga se oblikuje i stavi na ognjište – ispod peke (sač). Na prethodno zagrejanom ognjištu, kruv se peče oko 40 minuta.

U novije vreme, ispod kruva se stavi zagrejani pleh (deblji lim) koji se poklopi pekom (sač) na koju se nagrne pripremljeni bukovi žar. U bukovačkom kraju ima dosta drva: grabića, raštića (hrasta), jasenica (jasena). Iako nosi ime Bukovica koje je po predanjima dobila od drveta bukva, nje u ovom kraju gotovo da nema. Priče su navodno da su je Mlečani odneli da bi gradili Veneciju.

Pula (kačamak)

Bukovčani su pored koza, za svoj opstanak uvek bili neizmerno zahvalni puli. O tome govore i stihovi: *„Palenta je narod održala, zapjevajmo, njojzi hvala“*. Takođe, pula je često u bukovačkim pesmama predstavljala simbol opstanka: *„Svađale se mješaja i pura, jedna drugu po bronzinu gura“*. Dalje, Petar Veselinović (Pejo Pardija) u svojoj pesmi kaže: *„Golubiću zavičaju mijo, u tebi se moj bavo rodio. U tebi me majka odgojila, odgojila kozijem mlijekom i palentom od kukuruza lijepom...“*²⁸.

Sve u svemu, od vremena domestikacije kukuruza, pula je bila osnovna hrana naroda (sirotinje), a i danas je u kućama krupljana (uopšte Bukovčana) redovno na stolu. Sada je to više iz tradicije i kao specijalitet. Može se reći da većina ljudi u Bukovici i danas meša ili kako se tu kaže „vari“ jednom sedmično.

Sastojci za pulu su kukuruzno brašno, voda i so. Način pripreme pule je sledeći: dok je u Bukovici bilo ognjišta, prvo se dobro potpali vatra i naliije voda u „brunzin“ (kotlić). Brunzin se obesi na verige i kada voda provri, sipa kukuruzno brašno. Kažu najbolje je ono od kukuruza brezovodca. Po pravilu, sipale su se dve oke (oka je od prilike 1,275 kg), ali to zavisi od veličine brunzina. U sredini brunzina „mješajom“ se napravi rupa do dna da pula ne bi zagorela. Na to se doda i šaka soli. Kažu da je najbolje da se pula vari na „srednjoj vatri“. Na vatri ostaje oko sat i po. Vatra se za to vreme podjaruje. Onda se brunzin metne u krilo sti-

28 Veselinović P. (Pejo Pardija) (2003) Golubiću, zavičaju mijo, Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, 821.163.41-14, str. 5.

snuvši ga nogama i meša pula dok se ne pretvori u tvrdu masu. Iako je isti princip za varenje pule važio i kada se kuva na „šparketu“ (šporetu na drva), na plin ili struju, ipak kažu da je najbolja ona sa veriga i bronzina.

Kada se skuva pula se uvek jede sa nekim dodatkom. Najčešće se u „pjatu“ (tanjiru) začinjavala kiselim mlekom ili tzv. začinjom ili varenikom (mlekom). No, mnogi će se složiti da je pula najbolja sa kiselim kupusom i rebrima ili slaninom. Odlična je i kao dodatak - prilog uz ostala jela – pečenim mesom, ribom. Tako neki i danas kažu da je najbolja vruća pula i pečeno jareće meso, kao prilog za zečevinu sa rižom ili drugu divljač koja se ulovi na ovim prostorima. Konačno, posle pule i kiselog kupusa, najbolje prija bukara vina.

Cicvara

U Bukovici se ranije često spremala cicvara, a danas se ona retko nalazi na jelovniku. Ona se sprema na sledeći način: U tavu ili ranije sličnu posudu se sipa do pola vode. Metne se žlica ili dve masti (to zavisi od veličine tave). Kada se voda i mast ugrelu do ključanja, sipa se kukuruzno brašno i meša mješajom. Poslije toga stavlja se basa – vrsta mladog sira i to što više to bolje. Uglavnom odnos brašna i base treba biti približan. Jelo na kraju treba da bude mekano, a masa sastavljena od brašna i base jedinstvena. Cicvara se po pravilu jede sama bez priloga ali neki vole da je začine.

Presnac

U Bukovici spremanje kolača nije bila neka posebna navika. Dugo vremena mislilo se samo o preživljavanju tako da o poslasticama nije moglo biti ni govora. Ipak, iako nije bio klasičan kolač, meštani Bukovice su spremali presnac kao posebno jelo koje je bilo znak časti ili nekog slavlja, a ponekad i kao dar ukućanima od domaćice.

Presnac se sprema tako što se prvo napravi „košuljica“, odnosno razvije omoć od testa. Košuljica treba da prelazi tepsiju u kojoj se sprema. Kada se košuljica stavi u tepsiju na nju se stavljaju, prethodno zamešani skorup, basa i malo kukuruzovog brašna. Zatim se košuljica povije po toj masi. Masa treba u najvećem delu biti pokrivena košuljicom. Potom se „ubiju“ dva – tri jaja i odozgo žlicom namažu po testu i delu koji testo možda nije pokrilo. Peče se pažljivo sve dok testo koje se pretvori u koru, dobro ne požuti.

Seće se na parčad i tako služi. Jednako je dobar i vruć i hladan presnac. On se često spremao za goste, a svaka domaćica bi se trudila da što bolje uspije.

Zaključak

Ishrana stanovništva Obrovačke Bukovice u periodu od kraja XIX do polovine XX veka predstavlja satavani deo pravila života i rada koja su nastala kao posledica geografskog položaja i klime, koja su posledica dostignutog nivoa tehnološkog i opšteg razvoja koji se postepeno prenosio i na zabite krajeve kakva je Bukovica, i konačno, uticaja koji su na nju vršile vlasti, odnosno velike i male imperije, i naravno crkva. Svi ovi uticaji su se prelamali i međusobno uslovljavali pa se kuhinja i ishrana Bukovčana u posmatranom periodu može okarakterisati kao spoj tradicije, antičkih, orijentalnih i zapadnjačkih elemenata.

Ishrana je ogledalo društva. Ona je pre svega, zavisila od raspoloživih namirnica koje su se koristile. Stoga osnovnu karakteristiku ishrane u tom pogledu čini uvođenje novih kultura kao što su kukuruz, pasulj – grah, krompir, paprika, itd. Pored toga, treba reći da je i način pripreme i konzerviranja hrane veoma značajna karakteristika života i rada stanovništva Bukovice, zatim uvođenje higijenskih navika u ishrani, korišćenje modernijih sredstava odnosno pribora za njeno spravljanje i konzumiranje, raspored obroka, kao i praksa zapisivanja recepata i saveta koji su od značaja za ishranu.

Na kraju, može se zaključiti i to da su Bukovička jela seoska jela. Domaćinstva su hranu proizvodila samostalno. Ishrana je zavisila od toga da li je godina bila rodna. Godišnja doba su takođe imala uticaj na način ishrane. Jača hrana se jela u jesen i zimu a tokom proleća i leta se sastojala od sezonskog povrća i voća. Korišćene su i samonikle biljke - zelje, koprive, pečurke i šumsko voće. Pored jaretine kao osnovne vrste mesa, nešto svinjskog i kokošijeg mesa, tu je još lov i ribolov. Kupovalo se samo ono što nije bilo moguće proizvoditi na gazdinstvu: šećer, so, maslinovo ulje i eventualno gas. Na način ishrane su značajan uticaj imali i postovi. U pitanju su najjednostavnija narodna – tradicionalna sirotinjska jela. Konačno, na način ishrane je bitno uticala i umešnost domaćice koja je spremala jela.

TRADITIONAL NUTRITION OF RURAL POPULATION IN UPPER (OBROVAC) BUKOVICA, CROATIA

Njegovan, Z., Veselinović, J.

Summary: Upper Bukovica (the town of Obrovac) is located in the triangle between Benkovac, Obrovac and Knin (Croatia). It covers 12 places - villages. The nutrition of the population of this area at the end of the 19th and the beginning of the 20th century is a consequence of the rules of life and work that were previously established as a result of the geographical position and climate, the achieved level of technical and technological development of the area, as well as the

Grad Obrovac

**SAVJET ZA
NACIONALNE MANJINE**

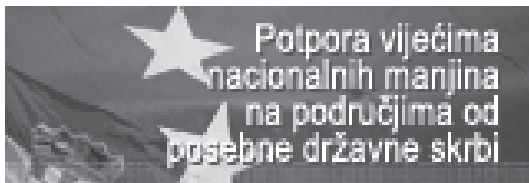

Zajedničko vijeće opštine Vukovar

МИНИСТАРСТВО СПОЉНИХ ПОСЛОВА
Управа за сарадњу с дијаспором и
Србима у региону

SRPSKO NARODNO VIJEĆE
СРПСКО НАРОДНО ВИЈЕЋЕ
SERB NATIONAL COUNCIL

Vlada Republike Srbije
KANCELARIJA ZA SARADNJU
SA DIJASPOROM
I SRBIMA U REGIONU

Serbian Government
THE OFFICE FOR COOPERATION
WITH THE DIASPORA
AND SERBS IN THE REGION

Grad Osijek

Sadržaj publikacije ne odražava stavove uredništva.

Glavni i odgovorni urednik:
prof dr Darko Gavrilović

Zamenik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Janko Veselinović

Pomoćnik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Ljubiša Despotović

Uredništvo:
doc dr Vjeran Pavlaković, dr Ranka Gašić, doc dr Edin Radušić,
dr Vesna Ivanović

Recenzenti:
prof dr Ljubica Đorđević
prof dr Saša Marković

Prelom:
Rajna Milović Pap

Štampa:
Grafo finiš, Novi Sad

